ॐनमोवीतरागाय॥प्रामाण्यंयस्यनिर्णीतंजगत्सुजनितेषादोत्ततःपालनंमुख्यतेःकरणंहिताद्विनविविच्यासेयसंज्ञावनं।नूनोक्तिःसहजाकृपानिरुपधिर्यन्नप्रदर्शात्मकस्वम्मैप्र
वेगुरुत्वमायतगानम्मीशायपिन्हेनमः॥इहखलुनिसर्गप्रतिकूलस्वभावंसर्वजनमन्वेदनसिद्धंदुःखंजिहासवःसर्वएवतद्धानोपायमविद्वांसोऽनुसरंतश्चसर्वाप्यात्मविदेकवा
क्यतयातत्त्वज्ञानमेवतदुपायमाकर्णयन्ति।नततोऽन्यांप्रतियोग्यनुपयोगितयावात्मैवतत्त्वतोज्ञेयः।तथाह्ययदिनिरात्मसंविद्वात्माप्रिवस्तुनस्तउनयथापिनेसागी
कमात्मज्ञानमतत्त्वज्ञानमेवेयत्राप्येकवाक्यतैववादिनामतत्र्यात्मतत्त्वंविविच्यते।तत्रवाधकंतावदात्मनिक्षणभंगोवा।वाह्यार्थभंगोवा।गुणगुणिभेदभंगोवा।अनुपल
भोवेति।नप्रथमः।प्रमाणाभावात्।यत्सत्तत्क्षणिकंयथाघटः।संश्चविवादास्पदीभूतःशब्दादिरितिचेन्न।प्रतिबंधासिद्धेः।सामर्थ्यासामर्थ्यलक्षणविरुद्धधर्मसंस
र्गेणभेदसिद्धौतत्सिद्धिरितिचेन्न।विरुद्धधर्मसंसर्गासिद्धेः।प्रसंगतद्विपर्ययाभ्यांतत्सिद्धिरितिचेन्न।सामर्थ्यंहिकरणंवायोग्यतावा।नाद्यःसाध्याविशिष्ट
त्वप्रसंगात्।व्यावृत्तिभेदाश्रयमदोषइतिचेन्न।तदनुपपत्तेः।व्यावृत्त्यभेदेनविरोधोहितन्मूलंसवनतावन्निषेधाव्यावृत्त्यंप्रतिरूपाक्रान्ताश्वत्ववत्।तथासतिविरो
धादन्यतरापायेवाप्यसिद्धौरन्यतरप्रसंगात्।नापितदाकूपप्रतिरूपास्यांवृक्षत्वशिंशपात्ववत्।परापरतावानभ्युपगमात्।अभ्युपगमेवासमर्थस्याप्यकरणंअसमर्थ
स्यापिवाकरणंप्रसज्येत।नाप्युपाधिभेदात्कार्यत्वानित्यत्ववत् ।तदभावात्।नवशब्दमात्रमुपाधिः।पर्यायशब्दोक्तेदप्रसंगात्।नापिविकल्पभेदःस्व
रूपकृतस्यतस्यव्यावृत्तिभेदकत्वे।समर्थव्यावृत्तेरपिभेदप्रसंगा त्।विषयकृतस्यतुतस्यभेदकत्वेपरस्पराश्रयप्रसंगात्।नवनिर्निमित्तएवायंव्यावृ
त्तिभेदव्यवहारोऽतिप्रसंगात्।नापिद्वितीयः।साहिसहकारि साकल्यंवाप्रातिस्विकीवा।नतावदाद्यःपक्षः।सिद्धसाधनात्।परानभ्युपगमेनहेतुरसि
द्धश्चायत्सहकारिसमवधानवत्तद्धिकरोत्येवेतिकोनामनाभ्यु पेति।यस्तूद्दिश्यसाध्यते।नवाकरणकालेसहकारिसमवधानवत्त्वात्।अस्माभिरभ्युपेयतेय
तःप्रसंगःप्रवर्त्तेत।प्रातिस्विकीतुयोग्यताऽन्वयव्यतिरेकविषयत्वेनवीजत्वंवास्यात्।अवान्तरजातिभेदोवासहकारिसमेवैकल्पप्रयुक्तकार्याभाववत्त्वंवा।नता
वदाद्यः।अकुर्वतोपिवीजजातीयस्यप्रत्यक्षसिद्धत्वात्।तथापितत्राविप्रतिपत्तेः।नापिद्वितीयः।तस्यकुर्वत्यपिपरानभ्युपगमेनदृष्टांतस्यसाधनविकलत्वात्।को
हिग्रस्थात्माप्रमाणशून्यमभ्युपगच्छेत्।सहिनप्रत्यक्षेणानुभूयते।नतथाऽनवसायात्।नाप्यनुमानेन।लिंगाभावात्।यदिनकश्चिद्विशेषःकथंकरणाकरणेइतिचेत्।
कएवमाह।नेतिपरंकिंजातिभेदरूपःसहकारिलाभालाभरूपोवेतिनियामकंप्रमाणमनुसरन्तोनपश्यामः।तथापियोयंसहकारिमध्यमध्यासीनोऽपकरणस्वभावो
भावःसयदिप्रागप्यासीत्तदाप्रसह्यकुर्वाणोनीर्वाणशापेनापिनापहस्तयितुंशक्यतइतिचेन्न।युक्तमेतत्।यद्यकरणस्वभावस्यभावस्यप्रमाणगोचरःस्यात्।तदेव।
नुकुतःसिद्धमितिनाधिगतोऽमः।प्रसंगतद्विपर्ययाभ्यामितिचेन्न।परस्पराश्रयप्रसंगात्।एवंह्यतावत्सिद्धौहितयोःप्रवृत्तिस्तत्प्रवृत्तौचैवंस्वभावत्वसिद्धिरिति
स्यादेतत्।कार्येयजन्मेवास्मिन्नर्थेप्रमाणं।विलंवकारिस्वभावत्वानुवृत्तौकार्यानुपपत्तेरितिचेन्न।विलंवकारिस्वभावस्यसर्वदैवाकरणेतत्त्वव्याघातात्।ततश्चविलंव
कारीत्यस्ययावत्सहकार्यसन्निधानंतावन्नकरोतीत्यर्थः।एवंचकार्यजन्मसामर्थ्यंप्रमाणमेवनुशक्यते।नेनुकिंयथानुभवंविलंवकारिस्वभावाःपरस्परंप्रत्यासन्नाः

आत्मत्वविवेकस्थलं

कार्यं करोतु न वा किं वा यथा व्यवस्थित्यपरिकल्पने क्षिप्रकारिस्वभावादस्य तत्कार्योपजनन क्रमेणागन्तुकमेवेति नापि निर्णीयते। विरोधान् सहकार्येनाऽवयुक्तं कार्यानावेशश्च स
हकारिविरहे कार्यं चाऽश्लेषितिदिवाऽऽदितो यच्च दत्ता व एव यत्र करोति। न तत्तस्मात्तत्करोत्येवेति तु स्यात्। एतेन स्थैर्यसिद्धेरेव परं वीजसमर्थत्वमिति। एतेन समर्थव्यव
हारगोचरत्वं हेतुरिति निरस्तं। तादृग्व्यवहारगोचरस्यापि वीजस्याङ्कुराकरणदर्शनात्। तामुख्यस्य तत्र व्यवहारस्य स्वजननमिति निमित्तत्वात्। अन्यथा तन्नियमप्रसंगा
दिति चेन्न। दृष्टं पुनर्जननं मुख्यसमर्थव्यवहारनिमित्तं। न तावदत्रैककरणं तस्यासिद्धेः। नियमस्य च सहकारिसाकल्ये सत्येव करणं करणमेवेत्येवं स्वभावत्वे पुप
त्तेः। तत्स्वजननेनैव वन एवार्थं व्यवहारो नवया निमित्ताद्विरिति॥ स्यादेतत्। एतावतापि तावत्स्य कः स्वभावः समर्थितः। न हि त्रैरूप्यत्रैरूप्याभ्यामन्यः प्रकारोऽस्तीति चेन्नात्र
गुणावसरे निश्चया तावत्तैव संदिग्धासिद्धनिर्वाहेक एव पूर्वरूपपर्यवसानात्। उत्तरपक्षावसरे तु सोऽपि न दुर्वचः। न यावत्करणं प्रत्ययविशेष इति कोऽर्थः। किमुत्पत्त्य
नन्तरमेव करणं। सहकारिसमवधानानन्तरमेव वा। विलम्बदृष्ट्यापि कोऽर्थः। किं यावत्सहकारिसमवधानं तावदकरणं सर्वथैवाकरणमिति वा। तत्र प्रथमवस्त
पक्षयोः प्रमाणाभावात्। दनिश्चये पि द्वितीयतृतीययोः प्रत्यक्षमेव प्रमाणं। वीजजातीयस्य हि सहकारिसमवधानानन्तरमेव करणं करणमेवेति प्रत्यक्षसिद्धमेव तथा च
हकारिसमवधानरहितस्याकरणमित्यपि। अत्र करावानपि नाव प्रतिपद्यत एव प्रमाणसिद्धत्वात्। विपर्यये बाधकाभावात्तथा हि यदि सहकारिविरहेऽपि कुर्वी
तं तत्समवधानेऽपि न कुर्यात्। तज्जातीयमकारणमेव स्यात्। सम वधानासमवधानयोरप्यकरणात्। एवं तत्समवधानविरहेऽपि यदि कुर्यात्। सहकारिणो
न कार्यं स्युः। प्रागनन्तरेणापि करणात्। तथा चानन्यथासिद्धान्वयव्य तिरेकवत्तामप्यकारणत्वे कार्यस्याकस्मिकत्वप्रसंगः स्वभावकादाचित्कत्वविहतिरिति। ए
वं द्वितीयपक्षविवक्षायामपि क्षेपकारित्वमेव तावत्स्वभावः। तृतीयविवक्षायामक्षेपकारित्वमेव स्वरूपमिति नोभयप्रकारनिवृत्तिरिति। तथापि नि
समर्थस्यैव सहकारिविरहः स्वरूपलाभानन्तरकर्त्तुरेव सहकारिसमवधानमन्यथा वेति किं नियामकमिति चेन्न। इदमुच्यते कुसूलस्थस्याङ्कुरानुकूलः शिलाश
कलादिविशेषः कश्चिदस्ति न वा। न चेन्नानियमेन एकत्र प्रवृत्तिरपरस्माद्विनिवृत्तिस्तदर्थिनः स्यात्। परंपरया अङ्कुरप्रसवसमर्थवीजक्षणजननात्स्यैवेति चेन्न। करापु ४ उत्तासमवहित ग्रपि तन्तु कक्षेप तिनत्व तिर६
नः परंपरयापि नधान्यतकरिष्यतीति तत्र संदेहः। इति चेन्न। स पुनः किमाकारः। किं सहकारिषु समवहितेष्वपि करिष्यति न वेति। अथ यदा सहकारिसमवधानं तदैव करि
ष्यत्येव परं कदा तेषां समवधानमिति संदेहः। न तावत्पूर्वः। सामान्यतः कारणत्वावधारणे तस्यानवकाशात्। अवकाशे वाकरणत्वानवधारणात्। नापि द्वितीयः। स
हकारिणां तत्त्वावधारणे तस्यानवकाशात्। अवकाशे वा नेषां तत्त्वानवधारणात्। ननु तीये तु सर्व एव न तत्सन्नानां नः पतिनोवीजक्षणाः समानशीलाः। प्रभुवन्नीय
तेन तु सहकारिसमवधाने सति करणनियमात्। सर्वत्र च सहकारिसमवधानसंभवात्। समर्थ एव क्षणे क्षित्यादिसमवधानमिति चेन्न। तर्हि समसमर्थस्य सहकारिसमव
धानमेव न तावदसमवधानेऽपि विनाऽत्र तस्मात्कार्यजन्मानाय। शिलादावपि क्षितिसलिलतेजःपवनप्रागदर्शनात्। न द्वितीयः। शिलाशकलादिवत् कदाचित् सहका
रिसाकल्यवतोऽपि वीजादङ्कुरानुत्पत्तिप्रसंगात्। एवमपि स्यात् को दोष इति चेन्न। नतावदिदमुपलब्धं। आशंकनमिति चेन्न। तत्समवधाने सत्यप्यकरणवत्त १

द्विरहेऽपि करणमाशंक्येत। आशंक्यतामिति चेन्न। तर्हि वीजविरहेऽप्याशंक्येत। तथा च साध्वी प्रत्यक्षानुपलम्भपरिशुद्धिः। स्यादेतत्। न वीजादीनां परस्परसमवधानवत्तामेव क
र्यकरणमंगीकृत्याशंक्यते। येन समवधाननियमात्। सर्वेषां तज्जातीयानामेकरसतानि श्चयः स्यात्। मा पि यत्र तत्र समर्थास्तन्निमंगीकृत्य येन विकलेऽपि कदाचि
त्कार्यजन्मसंभावना यतः प्रत्यक्षानुपलम्भविरोधः स्यात्। किन्त्वमवीजादिषु समवहितेष्वप्यवान्तरजातिविशेषमाश्रित्यापि कार्यजन्मसंभाव्यते। इति न दृष्टसमवधा
नमात्रेऽपि वोपपत्तौ न तत्कल्पना यां प्रमाणाभावात्। कल्पनागौरवप्रसंगप्रतिहतत्वात्। अतीन्द्रियेन्द्रियादितोऽपि प्रसंगात्। विकल्पानुपपत्तेः। विशेषस्य विशेषं प्रतिप्र
योजकत्वाविति। न शाघुत्वे नेतरत्य मुद्गरप्रहारपर्यन्तं घटस्यावक्षयान्तरानाक्रान्तस्य वानुवृत्त्यमानः क्रमवत्सहकारिवैचित्र्यात्। कार्यकोटीः स रूपविरूपाः करोति
न त्वेतावत्येव सर्वस्मिन् समस्तेऽनुपलभ्यमानजातिकोटिकल्पनं केन प्रमाणेन केन वा प्रयोगेन गौरवप्रसंगदोषेण स्यात्। यो यदर्थं कल्प्यते तस्यान्यथासिद्धिरेव
दिनस्याभावदृति हि निवानेवा देति। दृष्टं वज्रानिनिदं तिरस्कृत्य च ता वन्न कल्पनं येव कार्योपपत्तौ सहकारिणोऽपि दृष्टत्वात्। अथ क्रियते अतीन्द्रियेन्द्रियादिकल्पनान्तु
विलीयेत मानाभावात्। विकल्पानुपपत्तेश्चास खलु जातिविशेषः शालित्वसिद्धाद्वको वा स्यात्। प्रतिक्षेपको वा। आद्ये कुसूलस्यापि शालेः कथं न तद्रूपत्वं। द्वितीये त्वभिम
तस्यापि शालेः कथं तद्रूपत्वं एवं शालित्वमपि तस्य मे ग्राहकं प्रतिक्षेपकं वा। आद्ये शालेरतत्त्वप्रसंगः। द्वितीये तु शालेरेवात त्वापपत्तिः। न च नोन्नयम
पीति वाच्यं। विरोधाविरोधयोः प्रकारान्तराभावात्। व्यक्तिभेदेन संग्रहप्रतिक्षेपावपि न विरुद्धाविति चेन्न। विलीनमिदानीं तदन्तर्जातीयविरा
त्वेनापरिदृश्यमानकतिचिद्व्यक्तिप्रतिक्षेपेऽपि मिथः क्वचित्तु रगविहगयोरपि संभेदसंभवात्। यस्य यस्य जातिविशेषः स एव तं व्यतिवरेत्। व्यतिरेक
दपि सिंशपापि पादपं मविशेषान्नात्र तथा वगतं स्वभावहेतुनां विपर्यये बाधकं विशेष इति चेन्न। तस्यैहापि सत्त्वात्। तदभावे स्वभावत्वानुपपत्तेः।
उपपत्तौ वा किं बाधकानुसरणव्यसनेनेति। विशेषस्य विशेषं प्रतिप्रयोजकत्वात्। तथा हि कार्यगतमंकुरत्वं प्रति वीजत्वस्याप्रयोजकत्वे स्वीजादपि तदुत्पत्ति
प्रसंगः। वीजस्य विशेषः कथमवीजे न विष्यतीति चेन्न। तर्हि शालिविशेषः कथमशालेरेव स्यादित्यशालेरंकुरानुत्पत्तिप्रसंगः। अशालिवद्वीजेऽपि तत्त्वात्साविशे
ष इत्यशालिवीजत्वे कार्यसमवेतमेवाभावकुरंप्रति प्रयोजक इति चेन्न। नाशालित्वव्यतिवारे शाल्येकार्यसमवायवद्वीजव्यतिवारे वीजत्वे कार्यसमवायेनापि
नियत्तु भक्तकल्पनात्। अविशेषात्। तस्माद्यायप्रवृत्तेनोपायप्रापन्नतमात्मनान्वयव्यतिरेकावनुकारयति। तस्य तथाभूतस्यैव तथात्वेन सामर्थ्यात्। न द्वितीयः सम्भ्रमका
र्यविशेषं प्रयाजनं निशाल्यादिव दितिपुत्रमुत्पश्यामः। कस्य पुनः प्रमाणस्यायं व्यापारकल्प इति चेन्न। तदुत्पत्तिनिश्चयहेतोः प्रत्यक्षानुपलम्भात्मकस्यापि
ब्रूमः। अथ व्याप्यनविनानंतरितनाशः प्रागुत्तम पि नदा यदं कुरं प्रत्यप्रथमासकं न तद्वीजजातीया यथा शिलाशकलं अंकुरं प्रत्यप्रथमासकं च कुसूलनिहितं वीज
मित्यपरं परैरभिव्यापकानुपलब्धिः प्रसंगहेतुः। विपर्यये किं बाधकमिति चेन्न। अंकुरस्य जातिप्रतिनियमाकस्मिकत्वप्रसंगः स्तुतौ। वीजत्वं तस्य प्रत्यक्षसि
द्धमशक्यापह्नवमिति चेन्न। अस्तु तर्हि विपर्ययः। यद्वीजं तदंकुरं प्रतिप्रयोजकं यथा कृत्स्नसामग्रीमध्यमध्यासीनं वीजं चेदं विवादपदमिति। स्वभावहेतुः

Digitized with financial assistance from the
Government of Maharashtra
on 11 June, 2017

आ.म.क्ष.

ऽंकुरस्य यदि जातिप्रतिनियमो न तावन्निर्निमित्तः। सार्वत्रिकत्वप्रसंगात्। नाप्यन्यनिमित्तः। तथाभूतस्य तस्याभावात्। सेयं निमित्तवत्ता विपक्षाद्व्यावर्तमाना स्वव्या
प्यमादाय बीजप्रयोजकतायामेव विश्राम्यतीति प्रतिबन्धसिद्धिः। अथवा कृतमंकुरग्रहेण बीजस्वभावत्वं क्वचित् कार्ये प्रयोजकं न वा। न चेत् तत्स्वभावं बीजं तेन
रूपेण क्वचिदप्यनुपयोगात्। एवं च प्रत्यक्षसिद्धं बीजस्वभावत्वं नास्ति सर्वप्रमाणगोचरस्तु विशेषो नास्तीति विशुद्धा बुद्धिः। क्वचिदुपयोगे त्वेकस्य तेन रूपेण सर्वथाम
विशेषस्याद्भुत्वात्। तथा च कथं किंचिदेव बीजं स्वकार्यं कुर्यान्नापराणि। न च वस्त्वादिमात्रं तत्कार्यमबीजात्तदनुत्पत्तिप्रसंगात्। नापि बीजमात्रमंकुरकारणो ऽपि
तदुत्पत्तिप्रसंगात्। नाप्यंकुराद्यन्यतममात्रं प्रागपि तदुत्पत्तिप्रसंगात्। यदा यदुत्पन्नं सद्यत्कार्यानुकूलसहकारिमध्यमधिशेते तदा तदेव कार्यं प्रति तस्य प्रयो
जकत्वमिति चेत्। तत्किमवान्तरजातिभेदमुपादाय बीजस्वभावेनैव वा। आद्ये स एव जातिभेदः प्रयोजकः किमायातं बीजत्वस्य। द्वितीये तु समानशीलानाम
पि सहकारिवैकल्यादकरणमित्यायातं। तत्र सहकारिसाहित्ये तत्कार्यं प्रति प्रयोजकस्य बीजस्वभावस्य सर्वत्र साधारणत्वादिति। अत्रापि प्रयोगः। यद्यन
रूपेणार्थक्रियास्वनोपयुज्यते। न तत्तद्रूपं यथा बीजं कुञ्जरत्वेन। किंचिदप्यकुर्वन्नंकुरस्वरूपं तथा च शालादयः सामग्रीप्रविष्टा बीजत्वेनार्थक्रियास्वनोपयु
ज्यन्त इति व्यापकानुपलब्धिः प्रसंगहेतुः। तद्रूपतायाश्चार्थ | क्रियां प्रति नियोगतया व्याप्तत्वात्। अन्यथातिप्रसंगात्। तद्रूपत्वमेतस्य प्रत्यक्षसि
द्धत्वाद्राश्यापह्नवमिति चेत्। अस्तु तर्हि विपर्ययः। यद्यद्रू | पं तत्तेनार्थक्रियास्वनुपयुज्यते यथा भूतानां सामग्रीनिवेशिनो न वा शालयो बीजरूपाश्चै
ते कुसूलस्थादय इति स्वभावहेतुः। तद्रूपत्वमात्रानुबन्धित्वा | द्योग्यतायाः। ननु अस्ति किंचित्कार्यं यत्र बीजत्वेन बीजमुपयुज्यत इति। बीजानुभवण
वासाधारणं कार्यं यत्र बीजत्वं प्रयोजकं तत्र सर्वस्मादेव बी | जाद्भवतीति किमनुपपन्नमिति चेत्। नायौगिकतदनुभवस्य तदन्तरेणाप्युत्पत्तेः॥
लौकिक इति चेत्। सत्यमेतत्। न त्विदमवश्यं सर्वस्माज्जाद्भवति। इन्द्रियादिप्रत्यासत्तेरसदातनत्वात्। असार्वत्रिकत्वाच्च। ततश्च योग्यमपि सहकार्यसन्निधेर्न क
रोतीत्यर्थसिद्धं॥ कार्यान्तरमेवानीन्द्रियं सर्वबीजाव्यभिचारि तद्विद्यत इति चेत्। तत्र तावदुपादेयं मूर्तस्य मूर्तानुपादेयत्वात्। परिदृश्यमानमूर्तप्रतिहतत्वाहा
याम् तत्त्वान्तरस्य तद्देशस्यानुपपत्तेः। नापि सहकार्यं। मिथः सहकारिताया अव्याप्तिवारानुपपत्तेरिति। अपि चैवं सति प्रयोजकः स्वभावो नान्वयव्यतिरेकगोचर
स्तद्भावस्तु न प्रयोजको दृश्यं कार्यं जातमदृश्येनैव स्वभावेन क्रियते। दृश्येन तु तद्दृश्यमेवेति सोऽयं योक्तवाणी मस्य विषयः। अप्रवाच्य तिरेकेण प्रयोगः। विवाद
स्यासितं बीजं सहकारिवैकल्यप्रयुक्तांकुरादिकार्यवैकल्यं तदुत्पत्तिनिश्चयविषयीभूतबीजजातीयत्वात्। यत्पुनः सहकारिवैकल्यप्रयुक्तांकुरादिकार्य
वैकल्यं न तद्भवति न तदेवं भूतं जातीयं यथा शिलाशकलमिति। न च किंशुकस्साध्यव्यावृत्तेरुक्तसाधनव्यावृत्तिरुदाहृतानात्। किं वा परंपरयापि तद्भावि
प्रसवसामर्थ्यस्य विरहादिति व्यतिरेकसंदेह इति वाच्यं। प्रागेव शंकाबीजस्य निराकृतत्वादिति॥ ॥ स्यादेतत्। मा भूत् सामर्थ्यासामर्थ्यलक्षणविरुद्धधर्माध्या
सः। अस्तु च बीजत्वमेव प्रयोजकं। नवत्तु च सहकारिसन्निधाने सति कर्तृस्वभावत्वं तावत्स्यात्तथा च तदसन्निधानेऽकरणमप्युपपद्यते। तथापि न ह्यातीयमात्रेण २

×नित्यानित्यत्ववत्। धर्मिणि तदापादकत्वं वा शीतोष्णत्ववत्। तद्वत्तावादेक अंकलित्ववत्।२

वेयं व्यवस्थानत्वेकस्यां व्यक्तौ करणाकरणलक्षणविरुद्धधर्मसंसर्गस्य प्रत्यक्षसिद्धतया तत्र द्वयोरत्वादिति चेत्। न। विरोधस्वरूपानवबोधात्। स खलु धर्मयोः पर
स्परात्मभावरूपत्वं वा स्यान्नानप्रथमः। निर्विशेषणस्यासिद्धेः। यावत्सत्त्वं किं विकरणात्। सविशेषणस्य तु विरोधसिद्धावव्यध्यासोपपत्तेः। यदा यत्करणं हि तस्या तत्क
रणस्याभावात्। अन्यदा करणस्य न चैतयोरेकधर्मिसमावेशामानिश्चाममदोऽन्। द्वितीयः। भावाभावव्यतिरिक्तयोः करणाकरणयोरसिद्धेः। व्यापाराव्यपदेशसह
कारिभावाभावादिकरणाकरणे कार्यभावाभावो वेति। अतिरेकसिद्धावपि स्वकाल एव स्वाभावप्रतिक्षेपवत्करणाभावमाक्षिपत्। करणं न त्वन्यदा। न हि यो यदा न
क्षिप्त स्वाभावं प्रति क्षेप्तुमर्हतीति विरोध्यता। वंवा अक्षेप्तुं। तथा सति न कदापि तत्र स्यान्न वकदापि तद्विरोधीत्येवादिति। न भूतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः।
यायातं न वा विरोधः। नन्वेवं सति परिमाणभेदोऽपि कालभेदेन न विरुध्येत। तत्रापि चैवं वक्तुं सुकरत्वात्। न बाधकबलेन कालस्य तत्राविवक्षितत्वात्। तथा हि नारङ्ग
द्वयोरवयवैर्द्रव्यान्तरमारभ्यते। मूर्तत्वे समानदेशत्वयोरेकदा विरोधात्। तथा वारं तत्पत्ते पूर्वद्रव्यविनिवृत्तिः। रानिवृत्तावारंभः। तत्र निवृत्ताविशयतदादेव प
रिमाणभेदः। अनिवृत्तो संयोगिद्रव्यान्तरानुपचये परिमाणभेदोपलंभोऽपि विरुद्धमीराधमादेः। नद्वप्रचयपि तु कपरिमाणान्तरोत्पत्तिराश्रयानुत्पत्तेः। अनए
वस्त्रोत्यातिशयप्रत्ययोपि तत्र भ्रान्तः। तस्मात्कालभेदेनापि | न परिमाणभेदस्य एकस्मिन् धर्मिण्युपसंहर्तुं शक्यतेऽत्यादिपदार्थविन्नावतूरेः। सह विव
नीयां। अस्ति नहीहापि बाधकबलं प्रसंगतद्विपर्यययोरुक्त | त्वादिति चेत्। न। अनयोः सामर्थ्यासामर्थ्यविषयत्वात्। तत्र वोक्तत्वात्। स्वभावतया पि न ता
यां शक्त्यशक्त्योरविवक्षितकालभेद एव विरोधः साध्यते। त | थोपसंहर्तुमशक्यत्वात्। यदा तदेतदपेक्ष्य यत्समर्थं तत्करोत्येवेति शक्यमिति चेत्। न
कालनियमाविवक्षायां यत्समर्थं तत्करोत्येव कदाचिदिति | स्यात्। तथा च संजवस्थिरत्वं ताया योगो विरुद्धो न व योगोनीतं स रोजं न वत्येवेति वत्। न
नुयदसमर्थं प्रथममासीत्तस्य पश्चादपि सामर्थ्यं कुतस्त्यागतं प्रथमं समर्थस्य वा पश्चात् कुत्र गतं। नैतदेवं। न सहकारिमतस्यकारकत्वं हि तत्सामर्थ्यमत एतस्य
दन्यवतो वा तदा कर्तृत्वमसामर्थ्यमिदं वो स्यात्त्वकमस्य रूपं। तेन सहकारिणः सोपसर्पणकारणवशाद्धि च कालाद्युत्पद्यात् कार्याणामपि भिन्नकालतेति। त
था प्येककालस्वरूपवत्तानां जातनैनष्टस्तदा तदा कार्यं करोतु उत्पन्नमात्रस्य तत्स्वभावत्वादेकदेशस्थवदिति चेत्। सेयमेककालस्थतास्वरूपापेक्षया सहकारि
मन्निधापेक्षया वा। आद्ये न किंचिदनुपपन्नं नित्यानामप्येवं रूपत्वाद्वर्तमानैकस्वभावत्वात्। तदेवं तु कवित्सावविक विभिन्नरवधीति विशेषः। सावधि
वि विव्यापारफलप्रवाहप्रकर्षाप्रकर्षाभ्यां विशेषः। द्वितीयस्तु स्यादपि यदि तेषां योगाय घटेत चेत्। क्रमिणस्तु सहकारिणः इत्युक्तं। सहकारिसहितः स्वभावेन क
रोति। निष्क्रमिणस्तु ज्ञातनष्टवकरोति। तत्पुनरप्रसंगो निरर्गलशशवस्यैत्यसमनेन। तस्मात्कार्यस्य स एव कालः। कारणस्य तु स वा सत्त्व निसद्धविका ला पेरू
यावद्वाहारः। अपि च यदा तदेतित्स्थानेय त्र न त्रेति प्रक्षिप्यतयारेव प्रसंगतद्विपर्यययोः को दोषः। न कश्चिदिति चेत्। न हि देशादेतं वा कारणभेदो वा आपद्यता अ
पद्यता न दादाय योगावारनेयनगारप्रवेशानि इति वक्तुं। ना हेतुफलवादादावेशेण मनयो धनत्र प्रवेष्टुमशक्यत्वात्। तदा पवादे वाभ्यनाय्ये साधनशस्त्रमन्या

सिनस्वववह्निर्वीक्ष्यसंग्राममनूमावपिकुतोनतयं। ननुयावन्त्योऽर्थक्रियास्तावद्देशाभावद्देदंकारणमस्तुकोविरोधइतिचेन्न। तेषामपिप्रत्येकंतत्प्रसंगस्यतदवस्थत्वात्
एवमेकस्यजननेगतिवस्तुत्वस्यालाते साक्षीक्षणांतगसाधनपरिशुद्धिः। अस्तुतर्हिदोषएवकस्मिन्नयोरितिचेत्। सपुनःकस्मिन्नुसाध्येकिंसामर्थ्ययोः किंवातद्धि
तुरुद्धधर्माध्यासेनभेदे। अहोस्विल्लक्षणशब्दयोर्विरोधेनाद्यः। सर्वत्रसामर्थ्यप्रसङ्गकरणान्न। सर्वत्राशक्तौकविदप्यकरणात्। सर्वदेशसमानस्वभावत्वेऽप्यस्यस्वो
पादानदेशएवतत्कार्यंकरोतीत्ययमस्यस्वभावःस्वकारणादायातेनेनियोगपर्यनुयोगावर्हतीतिचेत्। नर्हिसर्वकालसमानस्वभावत्वेऽपितत्तत्सहकारिका
लएवकरोतीत्ययमस्यभावःस्वकारणादायातइतिकिन्नरोचयेः। नतद्वितीयः। विरुद्धधर्माध्यासेनापत्तेर्देशभेदव्यवहारस्यनिर्निमित्तत्वप्रसंगात्। अनेकांति
कश्चहेतुरनेकान्ततोऽपीदंसाधयेत्। नतृतीयः। विरोधलक्षणायोगेबाधकसहस्रेणापिविरोधत्वस्थापनेनुमशक्यत्वात्। अयोगेवातत्स्वविरुद्धयद्विधानेऽप्यस्यनिषे
धोयन्निषेधेवयद्विधानंतयोरेकत्रधर्मिणिपरस्परपरिहारस्थितितयाविरोधः। सचेहनास्ति। तद्देशकार्यकारित्वंहितद्देशकार्याकारित्वेनविरुद्धंनद्वितीयस्यैवनिय
मेननिषेधात्। नपुनर्देशान्तरेतत्कार्याकारित्वेनतस्यानिषेधात्। नह्यन्यत्रतदकरणमत्रकरणंवातत्रतत्करणस्याभावः। किंतुतत्रतदकरणमितिचेत्। नैवं
भूतविरोधलक्षणव्यावृत्तिर्नित्येनकालशब्दशक्त्योरपीत्युक्तप्रायं। नत्वतिसंदर्शीभ्रमः। तस्मात्प्रसंगतद्विपर्ययस्थितावप्यसिद्धेविरुद्धधर्माध्यास
।। ननुयदैकदायत्करोतितदातत्करोत्येवयथाकश्चित्तद्धेतुःशब्दान्तरमितिप्रसंगोऽस्तुविपर्ययस्तुयदैकदायन्नकरोतिनतत्सर्वदेवतन्नक
रोतियथाशिलासकलमंकुरंनकरोतिचैकदाकुसूलस्थबीजमंकुरमितिचेत्। नदेतद्धात्पत्तिप्रायेणवास्यान्। शक्यनिप्रायेणवाप्रथमेद्वयमप्यनैका
न्तिकमनियमदर्शनात्। द्वितीयेद्वयमप्यन्यथासिद्धं। एकांतासामर्थ्यप्रयुक्तत्वादुत्पन्नाकरणस्यासामर्थ्यसतिसहकारिसन्निधिप्रयुक्तत्वात्कर
णनियमस्य। एतेनयद्यत्करोतितदुत्पन्नमात्रंयथाकर्मविभागंयदुत्पन्नमात्रंयन्नकरोतितन्नकदाचिदपियथाशिलाशकलमंकुरमितिनिरस्तं। अत्रापिपूर्ववद
नैकान्तान्यथासिद्धिदोषादिति। नापितृतीयः। कृतकत्वानित्यत्वादेरपिपरस्परानावकत्वमात्रेणविरोधप्रसंगादिति।। अस्तुतर्हितस्येवतेनैवसहकारिणा
सहसंबंधोऽसंबंधश्चेतिविरोधः। नाविकल्पानुपपत्तेः। तथाहिसंबंधिनःसंबंधाभावस्यानेरभावस्याभावोवाविरुध्येत। अन्नावप्रतियोगित्वेनावातदेवतिसहितंवा
नैवेतिसहितंवा। उभयसहितंवा। तथैवेतिसहितंवेति। नप्रथमः। नत्युपगमात्। नद्वितीयः। सत्कार्येपतिषेधात्। नतृतीयः। प्राक्प्रध्वंसाभावयोर्नवसमानका
लत्वानभ्युपगमात्। नचतुर्थः। सहितत्वावस्थितियोगपद्यनियमेनसंबंधिनोःतदसिद्धेः। इतएवतासिद्धाविनरेतराश्रयत्वं नियमसिद्धौहिविरोधसिद्धि
स्तत्सिद्धौतदेसतिनियमसिद्धिः। नचान्यतरस्तत्सिद्धिस्तदनावान्। अग्नियेतापसर्पणापत्तेणकारणप्रयुक्तत्वात्स्वसंबन्धावास्वयोःनापिविनाशस्याहेतुक
त्वादयंविरोधो। ध्रोतृपिध्यतितस्याप्यसिद्धेः। क्रमनाविनेतुंवक्ष्यामः। नापिपंचमः। नहितादेवतत्रैवक्षणएवसहकारीस्थिरनास्तिचेत्युपगच्छामः। ननुसम
वधानंनामसहकारिणांधर्मःसंयोगोनवद्विरिष्टोतोसवनेयोतिरिकोव्याप्यवत्त्रिश्चेत्यपितथावक्षणएवतदेतत्रैवास्तिनास्तिचेति। अनतिरेकेस्थिरवादिनोन्य

स्यान्यपिबीजवारिधाराणिधामानितान्येवेतितेभ्योपिकार्योत्पत्तिप्रसंगात्। व्याप्यवृत्तित्वेसर्वेत्रकादिवित्क्रमशब्दादिकार्योत्पत्तिप्रसंगात्। तस्मात्संयुक्तेभ्यः। एवसं
युक्तस्वभावाःपरमाणवोजातादूत्यैवस्यात्। नैतदेवंस्थूलिकपरिमाणवत्प्यस्यविरोधस्यदुर्वारत्वात्। तथाहिपूर्वदिगवच्छिन्नःपरमाणुर्यथापरदिगवच्छिन्नेनपरमाणु
नाप्ययपरदिगवच्छेदेनासंयुक्तउत्पन्नस्तथैवकिंपूर्वदिगवच्छेदेनापिनवा। उभयथावा। आद्येउभयतोऽप्युपलब्धिप्रसंगः। द्वितीयेतूभयतोऽप्युपलभ्यापत्तिः। तृतीयेपुनःसएव
दुरात्माविरोधः। सएवतदेवतेनैवावृतोऽनावृतश्चेतिप्रकारभेदमुपादायाविरोधइतिचेत्। कःपुनरसौदिगन्तरावच्छेदः। यदिदिग्द्वयदिगवच्छेदेनसंयुक्तसदिगवच्छेदेनैव
संयुक्तोऽपितदाविरोधःस्यात्। इदंतुनैवमितिचेत्। इदंतसंयोगसंयोगिनोर्भेदपक्षेऽपियद्यपिसिद्धान्तःतत्रान्तःस्यात्कीदृशोदोषः।।। एतेनव्यतिरेकपक्षोनिरस्तः। अधिकंच
तत्राश्रयहेतुदृष्टान्तासिद्धौप्रमाणाभावः। अवस्तुनिप्रमाणाप्रवृत्तेः। प्रमाणप्रवृत्त्यावलीकत्वानुपपत्तेः। एवंतर्हिव्यवहारस्ववचनविरोधःस्यादितिचेत्। नतत्रिस्वव
चनविरोधेनतेषुप्रमाणमुपदर्शितंचेत्। व्यवहारनिषेधव्यवहारोऽपिवाखंडितःस्यात्। अप्रामाणिकोव्यवहारोऽनभ्युपगन्तव्यइतिचेत्। नतावत्प्रथमानहि
विरोधप्रसङ्गेनापिच्छिरेतस्यक्रमादिविरहेवाशशशृंगेवाप्रत्यक्षमनुमानंवादर्शयितुंशक्यं। तथाचिवावदन्तोनकलहेनद्वितीयसिद्धिष्यतएवप्रामाणिकैःअवचनमेवतद्विष
ये। किंकुर्मोयत्रवचनंसर्वथैवानुपपन्नंतत्रावचनमेवश्रेयः। प्रमापिपरिज्ञावयतावदनिःप्रमाणकेर्थेमूकवावदूकयोःकतरःप्रामाणिकइति। एवंविदुषापिन्न
वतानमूकीभूयस्थितमपितुव्यवहारःप्रतिषिद्धएवासतीतिचेत्सत्यंयथाऽप्रमाणिकःस्ववचनविरुद्धोर्थमाप्रसांक्षीतिदितिमन्यमानेरप्रमाणिकएव
व्यवहारोऽसतिस्वीकृतः। तथास्मानिरपिप्रमाणविज्ञायाप्रामाणिकोव्यवहारोमाप्रसांक्षीदितिमन्यमानैरप्रमाणिकएवस्ववचनविरोधःस्वीक्रियते। य
दिनुभयत्रापिसवान्नसमदृष्टिःस्यात्। अस्मानिरपिनकिंविदुच्यतइति। तृतीयेत्वप्रमाणिकस्यावस्थानुपगंतव्यश्चेति। कस्यायमाहेतिनवानेयद्भव्यः
व्यवहारस्यसुदृढनिरूढित्वादितिचेत्। अप्रामाणिकस्यसुदृढनिरूढिश्चेतिव्याघातः। कथंचिदपिव्यवस्थितत्वादितिचेत्। अप्रामाणिकस्येत्रकथंचिदपिव्यवस्थितौ
प्रामाणिकस्येत्रदेवोचितामितिवादव्यवस्था। जल्पवितण्डयोरप्युपगतादिषुप्रमाणप्रश्नमात्रप्रवृत्तस्वानस्ववचनविरोधः। तत्रप्रमाणेनोत्तरमतिषृमशक्यंवा। अप्रमाणेन
तूत्तरेस्ववचनेनैकान्तंगः। मदुक्तेष्वपक्षादिषुप्रमाणंनास्तीतिस्वयमेवस्वीकारान्न। अनुत्तरेत्वप्रतिभैवेति। यदिचव्यवहारस्वीकारेविरोधस्यपरिहारःस्यादसौस्वीक्रिय
तांमिनवेंवा। नखलुसकलव्यवहाराभाजनंवतन्निषेधव्यवहारभाजनंचेतिवचनंपरस्परमविरोधि। विधिव्यवहारमात्रानिप्रायेणाभाजनत्ववादेकुतोविरोधइ
तिचेत्। इदंतसकलविधिनिषेधव्यवहाराभाजनत्वेनव्यवह्रियतेकिंविनवा। उभयथापिस्ववचनविरोधः। उभयथाप्यवस्तुनैवचतेनभवितव्यं। वस्तुनःसर्वव्य
वहारविरहानुपपत्तेः। नैतिपक्षेसकलविधिनिषेधव्यवहारविरहीत्यनेनैवव्यवहारेणविरोधात्। अव्यवहृतस्यनिषेद्धुमशक्यत्वात्। व्यवह्रियतइतिपक्षेवि
षयधर्मपर्यालोचनयैवविरोधः। नहिसर्वव्यवहाराविषयस्तुव्यवह्रियतेचेति। यदिवावस्तुनोनिषेधव्यवहारगोचरत्वंविधिव्यवहारगोचरत्वमपिकिंनस्या
त्। प्रमाणाभावसोभयत्रापितुल्यत्वात्। वंध्यासुतस्यावक्तृत्वेचेतनत्वादिकमेवप्रमाणवक्तृत्वेतुनकिंचिदितिचेत्। नतत्रापिसुतत्वस्यविद्यमानत्वात्। नहिवं

आ०स०

यायाः स्तुतोनस्तु नः तथाप्यतिप्रवचन विरोधात् वचनमात्रमेनन्न तु परमार्थतः स्तुत एवासाविति चेन्न । नाश्रयेत न्यस्यापि वं रूपत्वात् वेतनादन्यन् स्वभावांतरमेव स्वेत
नमित्युच्यते चेतन्यनिवृत्तिमात्रमेव विवक्षितत्वात् । अस्तुतान्त्वनिवृत्तिमात्रस्य स्वरूपेणकृतिरूपे स्सामर्थ्ये समर्थमर्थांतरमवसेयमनंतर्नोथ कुतो हेतुत्व मितिचेन्नान
अवैतन्योप्यस्यन्यायस्य समानत्वात् । यावन्नेरूपमपि तदेवगमकं यदतस्मादेवयथाशिंशपात्वं वंध्यासुतस्य स्तुतादिव घटादेः । स्तुतादपि देवदत्तादेर्व्यावर्त्तने । अतो न स
तु रितिचेन्न । ननु चेतन्यमप्यस्येवं रूपं मेव द्विवंध्यासुतस्वेतस्थे तनादिव देवदत्तादेरचेतनादपि काष्ठादेर्न व्यावर्त्तते । वक्तृत्ववस्वैकनियतो धर्मः स कथमवस्तुनि साध्यो
विरोधादितिचेत् । स पुनरपि यं विरोधः कुतः प्रमाणात् सिद्धः । किं वक्तृत्वविविक्तस्यावस्तुनो नियमेनोपलंभात् । आहोस्वित्वस्तुविविक्तस्य वक्तृत्वस्यानुपलंभादिति
न तावदवस्तुकेन चित् प्रमाणेनोपलंभगोचरः । तथात्वे वा नावस्तु नाप्युत्तरः समानत्वात् । न हि वक्तृत्वमिवावक्तृत्वमपि वस्तुविविक्तं कस्यचित्प्रमाणस्य विषयः । त
द्विविक्तविकल्पनमात्रं तावदस्तीति चेन्न । तन्संस्पृष्टविकल्पनेपि कोवारयिता । ननु वक्तृत्ववचनं प्रतिकर्त्तृत्वं तत्कथमवस्तुनि । तस्य सर्वसामर्थ्यविरहलक्षणत्वादिति चेत् ।
अवक्तृत्वमपि कथं तत्रात एव वचनेतरकर्त्तृत्वलक्षणत्वात् । सर्वसामर्थ्यविरहे वचनसामर्थ्यविरहेणाविरुद्ध इति चेत् । अथ सर्वेथा सामर्थ्यविरहो वंध्यासुतस्य कुतः सिद्धः ।
अवस्तुत्वादेवेति चेन्न । नन्वेतदपि कुतः सिद्धं । सर्वसामर्थ्यविरहा देवेति चेत् । सोयं केवलैर्वेवनैरितरेतराश्रयो निर्दनावमार्तिकद्वसाधून्नत्रामयन्नूपरस्पराश्र
यदोषमपि न पश्यति । क्रमयोगपद्यविरहादेवेति चेन्न । ननु तद्धि रहस्येद्वावपि प्रमाणानुयोगस्यानुवर्त्तेः । स्तुतत्वेव परामृश्यमाणे नेतदविनाभूतसकलव
नृत्वादिधर्मप्रसक्तो कुतः क्रमयोगपद्यविरहसाधनस्यावका शः कुतस्तरां वावस्तुत्वसाधनस्य । कुतस्तमां वावक्तृत्वादिसाधनानां तस्मात्प्रमाणमेव
सीमा व्यवहारनियमस्यात् इति क्रमेत्वं नियमएवेति । न ह्यप्रती ते देवदत्तादौ स किं गौरकृष्णो वेति वेद्यास्ति विना प्रश्नः । तत्रापि यद्येकोऽप्यविदितपराम
र्शे विषय एवोत्तरं ददातिन गौर इति अपरोपि किं न दद्यात्कृष्ण इति । नवेवं सति का विदर्थसिद्धिः । प्रमाणाभावाविरोधयोर्तुल्यन्यत्रापि तुल्यत्वात् । न ह्यप्रतीते
व्यवहारा भाव इति चेत्तर्हि । कूर्मरोमादयः स्वप्रतीयन्न एवा नद्येते विकल्पाः । कं चिदर्थमिदमनुलिखंत एवोत्पद्यंते । न च प्रमाणास्पदमेव व्यवहारस्पदमिति । तत्रयुक्तं
तेथाहि शशविषाणमिति ज्ञानमन्यथाख्यातिर्वा स्यादसत्ख्यातिर्वा । न तावदाद्य आरोपवत्ते । तथा सति हि किं विदारोप्यं किं विदारोपविषय इति स्यात् । तथा वारोपवि
षयस्यैव वास्यारोपणीयत्वं न्यत्रेतिजितं नैयायिकैः । नापि द्वितीयः । कारणानुपपत्तेः । इंद्रियस्य ज्ञानजनने विषयापेक्षत्वेनैव व्यापारात् । लिंगशब्दाभासयोरप्यन्य
थाख्यातिमात्रजनकत्वात् । अपहस्तितस्वार्थयोः आसत्ख्यातिजनकत्वे शशविषाणशब्दात् कूर्मरोमादिविकल्पानामप्युत्पत्तिप्रसंगात् । नियामकाभावात् । सहि संके
ताद्वा स्यात् । शब्दस्वाभाव्याद्वा । आद्यस्त्वावत्संकेतविषयाप्रतीतेरेव पराहतः । तत एवतत्प्रतीतावितरेतराश्रयत्वं । परसंकेतवलेनैव परनिष्ठार्थपरित्यागात् । तथा
वान् व्यक्तिताएव पदार्थाः अन्वितस्यापरिस्फुरंतीतिविपरीतख्यातिरेवापत्तेत । स्वार्थपरित्यागेनपुनरप्यनियमः । असामर्थ्ये कार्थप्रत्यायनात् । शब्दस्वाभाव्यात् नियः
मेप्युत्पत्तिवदव्युत्पन्नस्यापि तथाविधविकल्पोदयप्रसंगः । वासनाविशेषादिति चेन्न । अथापुरुत्तिखिनः प्रत्ययस्य वासनैव कारणमुत वासनापि नेतावदाद्यः । शशवि ४

णादिविकल्पानां सदातनत्वप्रसंगात् । कदाचिद्भवो वात्कदाचिदितिचेन्न । नाप्रवोधोपि सहकार्यंतरं वा अतिशयपरंपरापरिपाको वा । आद्येवासनैवेति प्रत्तानुपपत्तिः ।
द्वितीयोपि यद्यर्थांतरप्रत्यासत्ते स्यादपूर्वेवनाप्रवंसंतनिमात्राधीनत्वे तु । वाह्यवादव्याघातः । नीलादिबुद्धीनामपि वासनापरिपाकादेवोत्पादनात् । वासनापीतिपत्तेतु तद
न्यापि कश्चिद्धेतुर्वक्तव्यः । स च विचार्यमाणः पूर्वन्यायं नातिवर्त्तेत इति । न च शशविषाणादिशब्दानामसदर्थैः सह संबंधावगमोपि । तथाहि परबुद्धीनामनुल्लेखाद्विषय
स्याप्यनुल्लेख एवानवार्थक्रियाविशेषोप्यक्षियतो विषयविशेषमुन्नीयतत्र संकेतोगृह्येत । न च संकेतयितुरेव वचनात्तदवगमः । तद्विषयाणां वचनानां सर्वेषामप्र
तीतविषयत्वेनागृहीतसमयतया अप्रतिपादकत्वात् । न च शशविषाणशब्दमुच्चारयन् कश्चिदभिप्रायोवक्तृत्वाद्विषयोस्य वाच्य इति स्फुरद्भः समय इति वाच्यं । न ह्ये
वमाकारः समयग्रहः । भावं प्रा नेत्युक्ते प्रतीतशशार्थस्याप्यभिप्रायमात्रप्रतीतौ समयग्रहप्रसंगात् । न च विशेषांतर विनाकृतः कल्पनामात्रविषयोस्य वाच्य इति सांप्र
तं । घटकूर्मरोमादीनामपि तदर्थत्वप्रसंगात् । न च सर्वे प्रतिपत्तारः स्वस्ववासनया सदर्थेशब्दसंबंधप्रतिपत्तिभाज इति सांप्रतं परस्परवार्त्तानभिज्ञतया परार्थत्वप्र
संगात् । न हि स्वयं कृतसंकेतमगृहयित्वा परो व्यवहारयितुं शक्यते । न च व्यवहारोपदेशांतरेणयाद्दयितुमपि । न च गौर्बधानेति च न शशविषाणपदार्थव्यवहारः ।
न चायमभावप्रतिवदुपदेशः । न च यथा गौस्तथा गवय इति च दुपलक्षणातिदेशः । न चेह प्रित्रकमलोदरे मधूनि मधुकरः पिवतीति वत्प्रसिद्धपदसा
मानाधिकरण्यात् । तदमूः शशविषाणादिकल्पनानामसत्ख्याति रूपाः । न चात्र कारणाभावात् । मूकवत्प्रवदसंव्यवहारिकत्वप्रसंगाच्च । तस्मादन्यथा
ख्यातिरूपा एवेति । नैतदसुरोधेनाप्यवस्तुनो निषेधव्यवहारगोचरत्वमिति । न च तु वा स्वख्यातिस्पष्टापि न ततोन्यतिरेकः प्रामाणिकः । तथा हि कोयं व्य
तिरेको नाम । यद्यनेन व्यतिरिच्यते तत्स्वतन्त्राभावो वा । नदभावस्त्र नावलंबात् । तत्र न तावत्क्रमयोगपद्ययोः शशविषाणे ऽभावः प्रमाणगोचरः । तत्सर
हितत्वजनकत्वस्य क्रमयोगपद्यरहितत्वस्य शशविषाणस्य प्रमाणगोचरत्वात् । नापि क्रमयोगपद्याभावरूपत्वं शशविषाणस्य प्रमाणिकं । घटाभाववच्छशविषा
णस्य प्रमाणेनानुपलंभात् । घटाभावोपि न प्रमाणगोचर इति चेन्न । न तस्य महि विविक्तेतरस्य भावस्यापि प्रमाणसिद्धेः । असिद्धो वा तत्राप्यव्यवहार एवा घटस्या
वस्था भावविरहस्य भावः प्रमाणसिद्धः । तद्रूपेण कदाचिदनुपलंभादेतावतैव तदभावोपि घटविरहः । स्वभावः सिद्ध इति चेन्न । घटाभावस्य तदभावविरहस्य भाव
वानभ्युपगमात् । न वान्यस्य स्वभावे प्रमाणगोचरेतदन्योपि सिद्धः स्यात् । अतिप्रसंगात् । एवं सत्तावव घटतदभावो यदेकस्य परिच्छित्तिरेवापरस्य व्यवच्छित्तिरिति वन्न
न घटवघटाभावस्यापि प्रामाणिकत्वानभ्युपगमे स्वभाववादानवकाशात् । प्रमाणसिद्धेसिद्धि स्वभावालंवनं न स्वभाववादांसवनेनैव वस्तुव्यवस्थितिरितितिस्त्विन नामव
तत्रतत्रजयद्द्रुति । नविमिदानीं स्याद्भाववि रहस्वभावोघटः प्रमाणात्रैवसिद्धेः । न वृद्धयाएवमेतत् । घटो हि यादृक्षस्तादृक्षभावत्व मानपथमवतीर्णः न तस्य तु यदि प
रमार्थतोऽभावोपि कश्चित्स्यात् स्यात्परमार्थतः सोपि तद्विरहस्वभाव इति तथैव प्रमाणेनावदितः स्यात् । न चैतदभ्युपगम्यते नैव ता । तस्माद्घटवन्नदभावस्यापि प्रमाणि
कत्वे नैवानयोः परस्परविरहलक्षणाव्यतिरेकसिद्धिः प्रामाणिकत्वेन तयारपि न तथाभावः । शशविषाणादिष्वपीयमेव गतिः । ननु काल्पनिकरूपसंपत्तिरवास्तु मा

आ॰त॰मू॰ नांगांतरानतस्थाः सर्वत्र सुलभत्वात्। ननु पक्षसपक्षविपक्षाभावद्धस्तवस्तुभेदेन द्विरूपाः तत्र ये कल्पनोपनीतास्ते काल्पनिका एव पक्षधर्मत्वान्वयव्यतिरेकाः। प्रमाणोपनीतेषु
तु प्रामाणिका एवेति विज्ञानाः। तदिदं काल्पनिकानिरग्नेर्यद्यपि प्रमेयत्वादेर्व्यावृत्तिः काल्पनिकी सिद्धा तथापि प्रामाणिका कृतकत्वादेः प्रामाणिक्येवैष्टितव्या साधनसिद्धा
इति कुतस्तस्य हेतुत्वात्। एवं प्रामाणिके शब्दे पक्षीकृते प्रामाणिक एव हेतुसद्भावो न कस्योनवासो वा तु सपक्षस्यास्तीति सोपि कस्य हेतुः। एवं कृतकत्वस्यापि वस्त्वकनिष्ठ
तस्य धर्मे स्थवास्तव एवान्वयो व क्वचिद्वस्तुनो विपक्षाद्वास्तव एव व्यतिरेको नूतस्य तो न सत्त्वक्षणमसावपि हेतुरिति। प्रलपितमेतत्। न हि नियामकमंतरेण संपदं प्राप्ति
कल्पनांतरेणापि दं प्रति स्वविलंबत इति शब्दवक्तुं। तथाच निरग्निकमपि कूर्मरोमसधूममिति कल्पनामात्रेण विपक्षवृत्तित्वात् धूमो नाग्निं गमयेत्। वास्तव्यां तु पक्षमां
न्नो किमनेन काल्पनिकदोषेणेति चेत्। तर्हि वास्तव्यामसंपत्नौ किं काल्पनिक्यातयेति समानो विरोधाविरोधौ विशेष इति चेत्। कुत एतत्। उभयोरेकत्र वस्तुवस्तुत्वान्
अन्यत्राव स्थुलादिति चेत्। तत्किं काल्पनिकोपि धूमो वस्तुभूतो येन कूर्मरोमभिन सह विरोधः स्यात्। कविद्वस्तुभूत इति चेत्। निर्धूमत्वमपि कविद्वस्तुभूतमिति निर
पि विरोध एव। तस्माद्यथा काल्पनिकी विपत्तिर्न दोषाय तथा काल्पनिकी संपत्तिरपि न गुणायेति व्यतिरेकभंगः।। अस्तु तर्हि क्रमवताविलेन विनाशस्याहेतुकत्वसिद्धेः
रूपेणागानविकल्पानुपपत्तेः। तद्धि तादात्म्यं वा निरुपाख्यत्वं वा तत्कार्यत्वं वा अन्यतावलमेव वेति। न पूर्वः कल्पः विधिनिषेधयोरेकत्वानुपपत्तेः। उपप
त्तौ वा विश्वस्यैकरूप्यानुपपत्तेः। ननु कालांतरे अर्थक्रियां प्रत्यशक्तिरेवास्य नास्तिता। सा च कालांतरे समर्थेतरस्वभावत्वमेवेति चेत्। न त्वयमेवद्भावात्
नघावासिद्धमसिद्धेन साधयतः कस्मै प्रतिमल्लम्। अपि च देशांतरकालांतरानुषंगित्वस्य नास्तिता यद्यमेवान्तू न मनंतरमिदमुक्तं यदयमेव देशांत
रकालांतरानुषंगीति यदि वा प्रदेशकालवत् कालांतरदेशांतरयोरपि नास्तितानुषंगे सिलप्रसंगः। अशक्तेः कथमस्तु शक्तेः सत्त्वालक्षणत्वादिति
चेत्। अथ कालांतरस्य कार्यं प्रत्यशक्तिरसत्त्वं किं वास्य कार्यमपि प्रति कालांतरे अशक्तिरसत्त्वम्। आद्ये प्रकालेप्यसत्त्वप्रसंगः। तदानीमपि तस्य तद्भावात्। कालांतरका
र्यं प्रत्येवमेतदिति चेत्। किमयं मंत्रपाठः। न हि योयत्रावकः सदपेक्षया नास्तीति व्यवह्रियते। न हि रासभाभावे रया धूमो जगति नास्ति तत्कस्य हेतोः। न प्रशक्तस्य
स्वरूपनिवर्त्तनं इति द्वितीये तु यदि कालांतराधाराशक्तिः कथं तदा निका। तदाधारा चेत्। तदैवासत्त्वप्रसंगः। कालांतरे तु विपर्ययः। तस्मात् विधिरात्मा स्वनाके
निषेध्यस्तु ततः परः। सोपि स्वात्मनि तिकः प्रेत्य स्वरूपनिलक्षणः। अस्तु तर्हि तावद्भावरूपातिरिक्तो निवृत्तिर्नास्तीत्यर्थस्यवाक्यस्य सोपाख्यातिशेषः। न त्वयमपि न्नो
नागस्योद्गारः सचकपाणि गुडायितो वर्त्तते। न वस्तुवा निरन्निरसमर्थात धाप्य हेतुकत्वे तस्याः किमायातानुष्ठ यकी दृशं जन्मेति चेत्। यादृशः कालदेशनियमः
सोपि कस्य कीदृश इति चेत्। एवं तर्हि न घटनिवृत्तिः क्वापि कदापि वा सर्वत्र सर्वदैवेति स्यात्। न वस्तुप्रथम एवेति चेत्। यादृशः कालदेशनियमः। सोपि कस्य कीदृ
श इति चेत्। एवं तर्हि न घटनिवृत्तिः क्वापि कदापि वा सर्वत्र सर्वदैवेति स्यात्। न वस्तु प्रथम एवेति चेत्। सोयं नाव नास्तिता स्वरूप प्रतिभेयो वानावोवा प्रतिभे
वेन निवृत्तिस्वरूपनिरुक्तिर्वेति। आद्ये नावस्यदात न तव प्रसंगः। द्वितीये निवृत्तेरेवेति। अस्तु तर्हि तत्कार्यत्वमेव क्रमवताविलीनात स्यापि कार्यद्वित्तिपक्षे विरोधात्। ५

तस्यैव कार्येत्यसिद्धेः। यत्किं विद्युत्यनमात्रस्य कार्यं स एव तस्य नाश इति चेत्। न तर्हि यस्याः सामग्र्यायत्कार्यं तत्तदतिरिक्तानपेक्षमिति साधनार्थः। तमिमं को नाम मना
नु मनुते। कार्यमेव विनाश इति तु केनानुरोधेन व्यवतैद न्नेयाः। किं तद्विरदवत्वात्कार्यस्य। किं वा तद्विरहरूपत्वात्। न तावत्पूर्वः सहकारिघटितव्यवहारप्रसंगा
त्। विरहस्वरूपानिरुक्तेश्च। न द्वितीयः। सहि कार्यकालकारणस्ययोग्यानुपलंभनियमादात्वेत्। व्यवहारानुरोधाद्वा। अतिरिक्तविनाशेवाधकानुरोधाद्वेति
न प्रथमः। उपलभ्यते हि पटकाले वेमादयः। नेति न इति चेत्। किमत्र प्रमाणं। अन्येदपि किं प्रमाणमिति चेत्। मान्त्रावत्। संदेहस्थितावप्यनुपलब्धवलावलं व
विलयात्। न द्वितीयः। न हि पटोत्पात इत्युक्ते तत्र वो न ष्ठा तिकश्चिद्व्यवहरति। पटस्यानतिरेकांतं तु मात्रजन्मनि भेदाग्रहाद्व्यवहार इति चेत्। न तर्हि व्यव
हारबलमपि। विषयामसन्नतो तावद्व्यवहारोस्तीति चेत्। नैतदेवं। यदि हि तंतुमालेव पटनिवृत्तिः कथं तदाश्रयस्तदात्मको वा पटः प्राक्प्रध्वंसो वा सावि निवे
त्। न तावत्पूर्वाति कृतमन्यत्वमुपलभ्यते। यक्किंकृतं तु नाद्यापि सिध्यति। इत एव तन्तु सिद्धावितरेतराश्रयत्वात्तथापि यद्येवं स्यात्कीदृशो ? दोष इति
चेत्। न कश्चित्केवलं प्रमाणाभावः। व्यवहारानुरोधश्चात्तदसिद्धावपि सिध्यतस्तस्य निमित्तांतरापेक्षणात्। अपि च तंतुविनाशः सामान्यतः स्वंतुवि
रहस्वभावो वा स्यात्। तद्विपरीतो वा। आद्ये कथं तत्स्वंतरं न हि सामान्यतो नीलमनील विरुद्धस्वभावमनीलांतरं। द्वितीये कथं तद्विरोधी
न हि नीलं सामान्यतो विनीलांतरविरोधि विशेषमात्र एवा त्र विरोध इति चेत्। तत्किं सामान्यतोऽनुत्पन्नस्वभाव एव विनाशः। तु मिति तु ब
तोऽन्यतरमुपादाय विनाशव्यवहारानुपपत्तिः। सामान्य स्याली कत्वात्तत्र विरोधोपि किं करिष्यतीति चेत्। विलीनमिदानीं विरुद्धधर्मा
ध्यासेन भेदप्रत्याशया। तस्य तदाश्रयत्वात्। न व्यतिरिक्ता भावपक्षे यथा घटः पर्यंतरानाववास्वतत्त्वातीयस्था भावो घटविरोधी वघटांत
रसद्वृत्ति प्रवेति न कश्चिद्विरोधः। न यथा कार्याभावपक्षेपि न विप्यतीति। नैतदेवं। प्रतियोगिनाहि तादात्म्यसंसर्गैकजातीयत्वानिनेष्यते। अप्रतियोगि
विप्रसंगात्। भिन्नकालत्वात्। सामान्यतो विरुद्धधर्मसंसर्गो वा। अप्रतियोगिनाम्नुसंसर्गेकोदोषः। न हि भेदविजातीयत्वैककालता संसर्गे विरोधिन्य
तादात्म्यं हि संसर्गित्वे विरुद्धं विरोधित्वं वा तेवनेष्यते एवानापि बाधकानुरोधः। तदभावात्। ननु घटाभावो घटो भिन्नो वा। आद्ये घटवान्मदभावः कपा
ले घट्टास्तीति तान्यपितद्वति प्रसज्येरन्। नास्तीति पक्षे त्वनवस्थाप्रसंगः। अभावांतरमंतरेणास्त्वभावास्तिताव्यवहारे नाभावांतरे पितथा प्रसंगात्। न। नाभावांतरस्य
सजातीयत्वे भाविरुद्धजातीयत्वात्। विरुद्धजातीयत्वे वा सजातीयत्वानुपपत्तेः। अन्यत्वमात्रेण तथा व्यवहारे तद्वदपि व्यवहारप्रसंगात्। अभावस्यास्तु
विरुद्धस्वभावत्वे वाभावांतरानुभवकतर्कयोरभावादिति। भिन्नाभावजन्मनि घटताद वस्थ्यं दोष इति चेत्। नावदवस्थ्यं हि यदि घटत्वमेवाभिमत
मथ मेन त्। न घ भावत्वे वाभावांतरानुत्पन्नभिघटोऽघटतामुपैतीत्यभ्युपगमः। तत्कालसत्वं चेत्। न तर्हि भावो जातः कालांतरे घटाघेनवस्था
न घटावएव हि न दभाव भ्यस्तु तर्हि निरुपादानत्वं वाधकं जन्मन उपादानस्याभवादिति चेत्। नाधर्मिग्राहकप्रमाणवाधात्। नाभावच्छेदाद्वा।

आ.म.१८ एतेन निष्पादेयत्वं व्याख्यातं। गुणादिसिद्धौ वानैकान्तिकत्वादिति। अस्तु तर्हि व्यापकत्वं ध्रुवभावित्वमिति चेत्। न। ध्रुवतादात्म्यादतत्कारणलाभप्रसङ्गा
शादिशापि व्याप्तिग्रहेण साहित्यनियमेन विरोधिनया विषमसमयत्वात्। नापि तन्मात्रे तथैव नियमेन तदसिद्धेः। सिद्धौ वा तत एव तद्गुणगमसिद्धेः। कि
मनेन। तद्विषयत्वमात्रे तद्व्यापकत्वमस्तीति चेत्। अस्तु न वै तावता हेतुत्वं तदनपेक्षत्वसिद्धिः। अघटनघटस्य त्वन्यत्वनकपालमालसंबन्धेनैकान्तादिति।
तेन सापेक्षत्वेऽपि विचारोऽपि स्यात्। विनाशहेतूनां प्रतिबन्धवैकल्यसंभवादिति परास्तौ कपालसंततिप्रमानयोगादेमत्वाद्विनाशस्येति। अस्तु तर्हि चरमः प
क्षः। तथा हि विनाशो न जायते अभावत्वात्। प्रागभाववत्। जातो वा निवर्तेत जातत्वात्। घटवदिति। नैतदेवं। प्रागभावो वा जायते अभावत्वात्। विनाशिता
द्वा प्रध्वंसवत्। घटवद्वा। अजातो वा न निवर्तेत अजातत्वात्। आकाशवत्। शशविषाणवद्वेति विवादसाधनत्वात्। किमेतेषां दूषणमिति चेत्। भावावच्छिन्न
व्यात्मिकत्वादप्रयोजकत्वं। प्राक्प्रध्वंसाभाववत्। आदिकप्रत्यक्षबाधः। प्राक्प्रध्वंसाकार्यसत्त्वप्रसंगलक्षणप्रतिकूलतर्कत्वं च अथो मत्त्वे को दोष इति चेत्। काला
विच्छेदप्रत्ययस्यानुत्पत्त्यात्मकत्वप्रसंगः। अयथार्थत्वे तस्य हि चैवं दर्शनकाले चैवंदेशाविच्छेदत्वं ततः कालाविच्छेदे भावस्य प्राक्प्रध्वंससदृशत्वेन विरोधप्रसंगात्।
यथार्थत्वे तु भेदस्थितौ तदुभयत्वानुपपत्तेः। एतेन प्रागभावकाले प्रध्वंसो असत्त्वं तत्कालेव प्रागुत्पत्तौ भावेऽसत्त्वेन प्राप्तं। भावपदभावयोरप्युत्पत्तेरप्रविरोधाद्वि
भावत्वादिति। कुतः पुनः स्थिरसिद्धिः। प्रत्यभिज्ञानात्। क्षणिकत्वा नुपपत्तेश्च लक्षणभेदेन व्याप्तिवारिजातीयत्वात्। प्रत्यभिज्ञानमप्रमाणमिति चेत्। नाक्रान्त
लक्षणभेदेनाव्यभिचारनियमात्। किन्न दिति चेत्। विरुद्धधर्मसंसृष्टविषयत्वासिद्धेः। तत्रदर्शनं पूर्वमपि कदाचिद्व्यभिचारादिति चेत्। न। विरुद्धधर्मसंसर्गाना
स्कन्दितस्यैकत्वप्रत्ययस्य व्यभिचारे सर्वत्रैकत्वोच्छेदप्रसंगात्। तथा वानेकत्वमपि न स्यादिति निर्वर्तनिः किंचन। तस्मादिदं परत्र वक्तव्यं विरुद्धधर्मसंसर्गः तत्सं
सर्गो वा। अत्र शंक्येत यावत्रिरिति भेदाभेदव्यवहारमर्यादा। निष्कम्पप्रदीपकुड्मलेषु निपुणं निभालयन्तोऽपि न विरुद्धधर्मसंकरमीक्षामहे। अत्र वयं प्रत्यभिज्ञानमव च्युतत्वे
दृष्टाऽव्यभिचारितेनैव सत्येव वस्तुस्वरूपं एवं पदं विधत्त इति चेत्। कस्य प्रमाणस्य बलेन। ननु यथासामर्थ्यं तुल्यजातीयाश्च नाश्यत्वेऽनित्यत्वात्। तस्य वा प्रतिक्षणमुपलब्धेः। वर्तिते
लयोरुत्तरोत्तरमपचीयमानत्वात्। पूर्वस्य नाशात् उत्तरस्योत्पादस्य स्यादसिद्ध इति चेत्। न। त्वयं प्रत्यनीकधर्मसंसर्ग एवानष्टस्यानष्टत्वयोराश्रयनाशानाशयोर्वा एकत्वतेज
स्यानुपपत्तेः। सोऽयं शतांशिरश्छेदेऽपि न ददातीति विंशतिपंचकं प्रयच्छतीति। किमत्र ब्रूमः। न विघ्नति तदो द्वावपि याहतधर्मसंसर्गौ दुरूहाविति चेत्। अत्र वस एवायं स्फटिकाद्
व्यत्र प्रमाणप्रतीतिः संसर्गाणां विरोधश्चाशंक्यतो उत प्रतीतविरोधानां संसर्गः। अथ प्रतीतस्वरूपविरोधसंसर्ग एकैवकेविद्धिरुद्धतयासंमृष्टतयावित्तिः। न प्रथमः
प्रागेव निराकृतत्वात्। न द्वितीयः। योग्यानामनुपलब्धिप्रतिहतत्वात्। अयोग्यानामपि कारणादिद्वारा व्यापकविरुद्धमविलोकन व्यावर्तितत्वात्। नान्ततीयः। तस्यापि
प्रसंजकतया सर्वत्रैकत्वोच्छेदप्रसंगादिति। एतेन प्रत्यभिज्ञानादेव लक्षणानागमादन्यानुमानेन स्थैर्यसिद्धिः। न च हि विवादाध्यासितो भावः कालभेदेऽपि न भिद्यते। विरुद्ध
धर्मासंसृष्टत्वात्। यो यद्भेदेऽपि न विरुद्धधर्मसंसृष्टो नासौ तद्भेदेऽपि भिद्यते। यथा प्रतिसंबन्धिपरमाणुभेदेऽप्येकः परमाणुः। तथा चायं विवादाध्यासितो भावः। तस्मात् कालभेदे ६

पि न भिद्यत इति। अत्रयाऽपोऽन्नकश्चिद्विप्रतिपद्यते। यथा प्रतिसंबन्धिपरमाणुभेदेऽप्येकः परमाणुः। तथा चायं विवादाध्यासितो भावः। तस्मात् कालभेदेऽपि पदस्थमेतानुप्रयाति
नेवेति। क्षणिकत्वानुपपत्तिश्चानुगमव्यवहारान्यथासिद्धेः। शब्दलिंगविकल्पादिसाधारणं रूपमनुपस्थापयतो नानत्वमनुगीकरणेऽपि समर्थाद्यव्यवादं वा। द्वार्थस्थि
तो स्थिरास्थिरविचारात्। न चालीकं वा। घाकारो वा वाहं वस्तु वेति त्रयः पक्षाः। तत्र न प्रथमः। तद्विनाशानन्तरमनुवादेन तथाव्यवस्थाप्यं तस्यालीकत्वानुल्लेखात्। न चा
ऽवाचवृत्तिविरोधात्। न ह्यलीकमेतदित्यनुल्लिख्य यार्थक्रियार्थी प्रत्येवर्तेत। अन्यनिवृत्तिस्फुरणान्न दोष इति चेत्। एतदेवासत्। विधिरूपस्यैव स्फुरणात्। न हि शब्दलिंगाध्यामि
दमदीवरोद्देशेन शिलेनवतीति स्फुरणमपि त्वग्निरस्तीति। यद्यपि निवृत्तिमहं प्रत्येमीति न विकल्पस्तथापि निवृत्तपदार्थोल्लेखवनिवृत्त्युल्लेखः। न ह्यनन्तरालो विना विशेषणावि
शिष्टप्रतीतिर्मामानतो यथा सामान्यमहं प्रत्येमीत्यनुध्यवसायाभावेऽपि साधारणाकारस्फुरणादिकल्पधीः सामान्यबुद्धिः परैरभिधानानि वृत्तिप्रत्ययात्तिरानिवृत्तिबु
द्धिरस्माकमिति चेत्। नन्वहं तथासाधारणाकारपरिस्फुरणेऽपि विधिरूपतयायदि सामान्यबोधव्यवस्थाकिमायातमस्फुरदनाकारेण तस्मिन् निवृत्तिप्रतीतिव्यवस्थायाः।
न ह्यगापादायमिति विकल्पः किं तु गोरिति। ततोऽन्यनिवृत्तिमहं प्रत्येमीत्येवमाकारता भावेऽपि निवृत्त्याकारस्फुरणं यदि स्यात् केनि निवृत्तिप्रतीतिमपलपेत्। अन्यथा तत्राभि
लासे तत्प्रतीतिव्यवहृतिरिति। गवाकारे वेतसि तु रगवा वद्यप्सु न वा निवृत्तिमात्रप्रतिभासे पि प्रवृत्तिसंभवः। न ह्यपटनात्मापेक्षपटार्थी प्रवर्तेत। अपि तु उप
टोऽस्तीति। अपटस्य वा निवृत्तिरिति प्रतीतौ नायं दोष इति चेत्। ना पटनिरस्यप्रतिबिम्बेऽपि नियमस्य वसिद्धेः। तत्रापि तिरूपे तु कस्य तौ न्यो विधिर्निषेधप्रतिरूपस्थे
विधिबाधान्निवर्तेरपरिस्फुरणो गां वधानेति चोदितोऽश्वं कस्मान्न दितिचेत्। तस्य दयौ वंयघ्र श्वापि गोऽस्यात्मस्वरूपभेदेन वनियमविधिमात्रप्रतिभासेऽपि तथा कि
न स्यात्। स्वरूपभेदएवान्यापोहो। न्यापोढरूपस्य हि धरिति चेत्। न। अलीकप्रत्येतदत्ताभावात्। तस्य च रूपविधावलीकत्वप्रसंगात्। स्वलक्षणस्य विकल्पानारो
हात्। अपि च गां वधानेति चोदितो गवि प्रवृत्तो नाश्वेतदप्रतीतः। यदा लक्षमुपलभ्य तदा तत्र प्रवृत्त्युन्मुखोऽपि गोरन्तावं प्रतीत्यैव निवर्तते ती तिकिमनुपपन्नं। स्याद
तत्रानघनुन्नवमति न्यूयन्तवितुं न्यूममिति कोऽविधेः स्फुरणमपद्रुतां तदुपसर्ज्जनीभूतस्तु निषेधोऽपि परिस्फुरणे वा अन्यथा विधेरवच्छेदकत्वानुपपत्तेः। न ह्यन्यता
विशिष्यमत्वाऽवर्त्तने घवच्छित्रिधत्वाय नादन्यन्नातनो यथेन्दीवरपुण्डरीकादिशब्देऽगुणीभूतनिलधवलादिविशेषस्यप्रतीतिस्तदन्यव्यवच्छेदस्तु ततोऽनेकायमाणस्य
मवं ज्ञानं चेत्। अस्तु तावदेवं विधिस्फुरती त्वनमं प्रतिनो निर्वंशः। अन्यथा व्यवच्छेदकतया रप्रतीतेरवच्छित्तिरपि न स्यात्। यथोत्पलादावेव नीलतया प्रतीतो न च
निषेधमस्पृशन्नी प्रतीतिर्निषेधस्य स्पृश्यते इति। तस्य तन्निरूपणाधीननिरूपणत्वात्। नव निषेधान्तरमेव निषेध्यमितरेतराश्रयप्रसंगात्। परानपेक्षनिरूपणं तु वि
धो नायं दोषः। ततः प्रतीतावितरेतराश्रयमुखं संकेतेऽसंवार्यत्वपरिहृतं ज्ञानरियात देवग्राह्यवंधीकरणं गालकादिवस्थानसंचरात्। स्फुरत्तु विरलीकमिति वे
त्। नाव्याघात्। किं चिदिति हि विधर्मान किंचिदिति चालीकार्थः। अतद्रूपपरावृत्तिमात्रमालीकत्वं च स्वलक्षणस्याप्यलीकत्वप्रसंगात्। रूपमात्रपरावृत्तौ कथं विधिर्नाम। वि
धेश्चारोपितत्वादयमदोष इति चेत्। न। स्वलक्षणविधौ विकल्पासंस्पर्शात्। सामान्यविधेरन्यत्राप्यनभ्युपगमात्। परिशेषादलीकविधौ विरोधस्यैवास्थितेः। नेदाग्र

आ.मत.मू. दृष्टिविषयव्यवहारमात्रमेतदिति चेन् । संवेदयेत न । यदि स्वलक्षणमपि विविक्तमपहायस्फुरेत् । यदि वा आलोकमपि निषेधरूपेणापरिस्फुटप्रकाशेनानवेवं । उभयोरपि नि
रंशनया प्रकारांतरमुपादाय प्रवर्तनात् प्रथमानरूपासंनिवाद्वा काल्पनिकस्यापि शाशिभावस्यानवमूलेनिहितः कुठारः । साधारणरूपं विकल्पगोचरो न वालीकं तथा
न विवक्तुमर्हतीति तस्य हि देशकालानुगमो न भाविकः स्वलक्षणत्वात् । न काल्पनिकस्य स्यात् क्षणिकत्वात् । नारोपितो ऽन्यत्राप्यसिद्धेः । नेदाग्रहादेकत्वमात्रमनुसंधीयत इति चेत्
न । नाविकस्येदस्याज्ञानात् । नेदवाकाल्पनिकत्वधायानात् परमार्थसतः परमार्थेनेदपर्येवसायित्वात् । आरोपितस्याग्रहानुपपत्तेः । भेदारोपानवकाशात् प्रा
रोपितानस्य परमार्थसत्त्वप्रसंगात् । चतुःकोटिविनिर्मुक्तस्यातिप्रसंजकत्वात् । तदग्रहस्य त्रैलोक्येपि सुलभत्वात् । अन्यत्र पारमार्थिकत्वेदप्रतीतो कथम
भेद आरोप्यतामिति चेत् । एवं तर्हि यस्य प्रतिभासे पदार्थस्य नेनियमेन तस्यैव प्रकाशे तदारोप्यं न तु तन्नामकमात्रस्यातिप्रसंगात् । अत एव न च्याधिकरणस्यापि सतोस्
तो वा तदस्याग्रहो भेदारोपोपयोगीति नापि न्यायादन्यायोद्दसिद्धिः । सदनावान्यद्भावाभावसाधारणं तदन्यच्चापह्नितिश्चय आसत्त्वेलक्षणानाम् । लक्षणव्यवहा
रहेतुः स्वदन्यव्यावृत्तिरूपमिति न्यायोस्ति इति चेन् । नाकालात्ययापदेशात् । न हि प्रथमानस्य निषेधान्यायसाध्यानामात्प्रथनशरीरं स्वविलितमेवेति निःफलः प्रयासः ।
प्रदाधानलीकस्यैवं न्यायस्यानुमानावताराभ्युपदाकेवकथालीके न हि तस्य प्रतीयमानमपि किंचिदस्त्रियन्यायेन साध्यमित्युक्तौ किं वेदं भावाभावसाधा
रण्यं नतावदुभयरूपत्वं विरोधात् । नतद्धर्मत्वमनभ्युपगमात् । न हि गोत्वमभावस्यापि धर्म इत्यभ्युपगम्यते । नानतद्धर्मित्वमनेकांतत्वात् । यत्किरपि
हि भावाभावधर्मशालिनी नवनिषेधैकरूपेपि ननतद्भयसाह श्रमसंभवात् । अत एव न च व्यवहारलसाध्या विशेषात् । नाप्यभिनाभिसामानाधिक
रण्यविरोधात् । अन्यथाप्यविद्धे अस्तिहियदस्ति देवनाम्नीतिप्र त्ययगोचरः स्यात् । प्रकारांतरमाश्रित्य स्यादेवेति चेत् । एवं तर्हि तमेव प्रकारं भेदमु
पादाय विधिव्यवस्थायां को विरोधो येन प्रतिबंधः । सिद्धे तात्स्यचित्प्रतायामभिनाकिमशिकमुपनेयमिति चेत् । निषेधरूपत्वेपि नाभिनाकिमपनेयमिति सम
मानोऽतएव साधारण्यमिति चेत् । तथापि किमेतद् उभयात्मकत्वमुभयपरिहारो वेत्यशक्यमेतत् । तस्मादभिनाभिधामुपाध्यत्रारोपसंप्राप्तिः प्राप्तोपाधिनियमो
वेति सार्वकवंतयोरभेदे न हि धावपितुल्यांधारारोप विशेषत्वात् स्वलीकपक्षेकोपाध्यंतरविधि न त्रियमो वेति विशेषदोषः । ततो गोशब्दो गोत्वविशिष्टव्यक्ति
मात्राभिधापर्यवसितः स्वांशविकल्पदेशकालतयानार्थक्रियाविधार्थं नाम । तु न च विनुमी शन इति प्रतिपत्ताविशेषाकांक्षः । सा च तस्याकांक्षा । शिंगोष्ठ कोला
ली धेनुर्घटोध्नी महाघटानंदिनी स्यादिभिर्नियामकैर्विधायकैर्वा निवार्यत इति विधौ न कश्चिद्दोषः । गोत्वविशिष्टसदसद्व्यक्तिमात्रप्रतीते अतएवास्यादिपदप्रयो
गवैयर्थ्यमिति चेत् । नावन्मात्रप्रतिपन्नस्यार्थमेवमेतत् । अधिकप्रतिपत्त्यर्थं तु तदुपयोगः । स्वस्य प्राग्प्रतीतेरित्युक्तं । यत्तु निपुणंमन्योक्तिकल्पमेव पक्षं यति स्व
रज्ञानं यत्र भावाभावसाधारणप्रतिभासं ननेनतत्स्य विषयत्वं यथा गोज्ञानस्याश्वे नेत्यादि । न च घटादिगोविकल्पस्याश्वविषयत्वमेव तद्भावाभावसाधारण
गत्यपि बाधितधाततः साध्याविशिष्टत्वान् प्रधानस्यादि विशेषाकांक्षा तदा साधारण्यं न स्यादात् गोविकल्पोश्वइत्यादिविशेषमाकांक्षतीति नियम विधौ तु विरोध ७

वएवानुधत्तहि विषयस्य तद्विशेषनियमाकांक्षा नामा गोज्ञानस्याश्वविशेषनियमाकांक्षाप्रसंगात् । तदीयसदसत्त्वानुपदर्शनं वेत् । तदपि स्वरूपमेवततो
ऽसिद्धिदोषः । न हि गोविकल्पो गोस्वरूपं नोपदर्शयतीति ममकदापि सिद्धांतत्ववादः । यापि । उपाध्यत्रं वेदनेकांतः । न हि योयसोपाध्यंतरं नोपदर्शयेत्तासो
नमपीति नियमः । न तु नियमस्तावत्तथा हि यत्र यत्समवेतधर्मबोधनं न तत्र तत्स्वरूपबोधनं यथा गोविकल्पशशोनुरणो । तथा च नो गव्ययीति नीलवाधप्रसं
यतिव्यापकानुपलब्धिः । धर्मिबोधेपि हि धर्मोणः कस्य विहो बः कस्य विरवोध इत्यनुपकारभेदानियमः स्यात् । उपकारभेदश्चशक्तिभेदाद्वेत् । न वैवं प्रक
तेऽनवस्थाप्रसंगात् । ततः शक्तेरभेदादुपकाराभेदे सर्वोपाधिसहितबोधो वा बोधो वेति द्वयी गतिरिति व्यसिद्धिः । दुःप्रयुक्तमेतत् । उपाधितद्वतोर्भेदे प्रतिनि
यतसामग्रीबोध्यत्वादेव तद्योगपद्येबोधाबोधोपपत्तेः । प्रतिनियतसामग्रीबोध्यत्वस्यापि स्वभावैविद्यनिबंधनत्वात् । तस्यापि स्वकारणाधीनत्वात् । तस्याप्य
वयव्यतिरेकसिद्धत्वात् । तस्यापि कार्यभेदस्य वादिति । यत्तु शक्तेरभेदादित्यादितत्त्रशासने यदि धर्मिमात्राधीनस्तद्बोधमात्राधीनो वा भावस्तत्वबोधसामग्री
नोधाया वदुपाधिबोधः स्यात् वैवाएते नतेदादर्मिणः प्रतीतावपि शब्दलिंगद्वाराधर्माणां वेद प्रतीतिरिंद्रियद्वारापि मान्द्यादिकार्यस्पर्शकटिवालन ।
प्रपाश्रोतत्वदुपाध्युपलंभ सामग्रीविरहकाले प्रसंजित धोष्टत्वात् । विचित्रशक्तित्वात् प्रमाणानां । लिंगस्याप्रसिद्धि प्रतिबंधप्रतिबंधानशा
क्तिकत्वात् । शब्दस्य समयसीमविक्रमवात् । इंद्रियस्य तु धर्शक्तेरपेक्षणात् । नानुसंबद्धो धर्म इत्येवं प्रमाणैः प्रत्याय्यते । अतिप्रसंगात् । यस्या
नूपाधि रूपलंभ एव येन धर्म्युपलभ्यते तस्यानुपलंभे सति । न नोपलभ्यत इति युज्यते सर्वोपाध्यनुपलंभेनापि । तथा च सिद्धसाधनमिति संक्षेपः । स्या
देतत् । यदींद्रियणसमानविषया एव लिंगशब्दा ततः प्रति भासभेदोऽनुपपन्नः । एकविषयत्वे हि प्रतिभासभेदेनवाप्तसंख्येतरनयनदृष्टवदृष्टः ।
न चैतदस्ति । यथा हि प्रत्यक्षे तत्सिदेशकालावस्थानियतानि परिस्फुटरूपाणि स्वलक्षणानि प्रतिभान्ति न तथा शाब्दलैंगिकविकल्पेषु । तत्र हि विजातीयव्यावृत्त
मिवपरस्पराकाराकीर्णमिवास्फुटमिव प्रत्यक्षपरिचितं किंचिद्रूपमाभासमानमनुभवविषयः । न चोपायभेदमात्रेण प्रतिभासभेद उपपद्यते । न हि प्रतिप
त्युपायाः प्रतिपाद्याकारं परिवर्तयितुमीशते । तेनैकं वस्तु द्वयाकारमिति प्रतिबंधसिद्धिः । अस्य प्रयोगः । ययोः क्वचिद्गुणनिवृत्ति प्रत्यक्षप्रतिभासाद्धि परी
तप्रतिभासो नासौ तेनैकविषयो यथा घटग्रहकात्पटप्रतिभासः । न घाव गविषयत्व स्तु प्रतिभासस्य विपरीतः प्रतिभासो विकल्पकाल इति । इदमप्ययुक्तं । चित्रा
चित्रप्रतिभासात्म्येमि धाविरुद्धात्मामेकनीलविषया यामनेकांतात् । न हि चित्राध्यक्षे यन्नीलं तत्कास्ति तदेव पश्चान्नकेवलं तदेव पुरुषांतरस्यायेनाकारे
णैकविषयत्वं तयोर्न तेनैव च विरोधो येन च विरोधो न तेनैकविषयत्वं धर्मांतराकारेण हि विरोधो नील मात्राकारेणैव च विषयत्वमिति चेत् । न हि हा
पि धर्मांतराकारेण विरोधो गोत्ववत्पिंडमात्राकारेणैकविषयत्वेतितावन्मात्रनिराकरणे । इसिद्धो हेतुः । पूर्वे तु सिद्धसाधनं । न हि शाब्दलैंगिकविकल्प
कालेदेशकालनियमादयोपि सर्व एव धर्मविशेषा विषयभावमासादयंतीत्युपगम्यतां मानुर्धर्मिण्येव स्फुटास्फुटप्रतिभासभेदः कथं चेत् । यथा यथा

आ.त.मू. दिधर्म्मोः प्रतिनियतितथा तथा स्फुटार्थप्रतिभानव्यवहारः । यथा यथा वधर्म्माणाम प्रतिपत्तिस्तथा तथा प्रतिभानस्य मांद्यव्यवहारो दूरातिकादौ प्रत्यक्षेपिललो
कानां न तु सर्वथैव प्रतिपत्तौ । विदूरादिप्रत्ययोपि पक्षरूपवेतिचेन्न । अस्तु नरुतावतापि धर्मधर्मिभेदसिद्धौ प्रत्यक्षबाधस्य तत्संदेहे संदिग्धानैकांतस्य वा परिहा
रस्यावतापि प्रतिभासभेदस्योपपत्तेः । यदि वा नैवं दूरतमादिप्रत्ययेषु कः समाश्वासविषयः यस्यार्थालंबनत इति चेन्न । न तुलातोपि पूर्वपूर्वोपलब्धानुपमर्द्दे
नैवा न हि सत्व इयत्वपार्थिवत्वद्रव्यत्वादिकं परित्यज्य शिंशपालक्ष्यते । यत्रार्थक्रियास्थितिरिति चेन्न । सर्वेषामनुवृत्तेः कस्यार्थक्रियेति किं निश्चायकं न किं
विन्न । किं तु संकीर्णार्थक्रियाविरहादेकमेव तत्र वस्तु न त्वेकस्मिन् प्रतिभासभेद इत्येक एव तत्र प्रत्ययः सालंबन इति भूम इति चेन्न तथापि कतमदस्य निश्चयस
त्वानाश्वासः । असंकीर्णार्थक्रियानव्यक्तितः सामग्रीतः सर्वेसंभवान् । अत एव न संतानतः न ह्येकसंतानानियता काचिदर्थक्रियानाम । कांचिदर्थक्रियां
प्रतिप्रत्यक्षानुपलंभगोचर एव नयाव्यवस्थाप्यत इति चेन्न । न हि दूरतमाद्युपलब्धौ अपि तथा व्यवस्थाप्याः । सर्वेषामेव तेषां तांतामर्थक्रियां प्रति प्रयोजक
नया अन्वयव्यतिरेकगोचरत्वादिति । स्यादेतत् । नधर्मांतराकारेण प्रतिभासभेदो हेतुः किं तु परोक्षापरोक्षरूपतया । सा हि न धर्मभेदान् स्वोपादाय समर्थ
यितुं शक्यते अपि परोक्षापरोक्षज्ञानोदयात् । तत्रापि धर्मांतरानुसरणे अनवस्थानादिति चेन्न । तयोरविषयाकारत्वात् । द्विविधो हि ज्ञान
धर्मो विषयावच्छेदो ज्ञातिभेदश्च । तत्र विषयावच्छेदभेदेन विषयस्य भेदस्थितिरभेदनिराकरणं वा । न तु द्वितीयेन तस्य कारणभेदेनैवोपपत्तेः
श्रुत्यनुमितिस्मृतिवत् । यथा च विषयभेदेपि कारणभेदा देकापरोक्षजातीयमिंद्रियज्ञानं तथाविषयाभेदेपि कारणभेदात् परोक्षापरो
क्षजातीयमिंद्रियलिंगज्ञानं भवत्केन वार्यते । वारणे वा कार्यभेदं प्रति कारणभेदो प्रयोजकः स्यात् । तथा च संस्थाकस्मिक आपद्येत । जातिभे
दायं न तूपाधिभेद इति किमत्र नियामककारणमिति चेन्न । अनुभव एव । न हि व्यवसायकाले परोक्षापरोक्षत्वानुगतित्वानि परिस्फुरंति । असावग्निमा
नयमग्निमान् सोग्निमानिति स्फुरणात् । अनुव्यवसायकाले तु तत्प्रतिभासः । अमुमनुमिनोमीमं पश्यामि तं स्मरामीत्युल्लेखात् । कथं तर्हि परोक्षार्थः प्रत्य
क्ष इति व्यवहारः । यथा अमितो दृष्टः स्मृत इति । यदप्यन्यत्र विलक्षणानामित्यादि तदपि संदिग्धानैकांतिकं । विधिनापि तथात्वेपि सालक्षण्यव्यवहार
स्य निर्वाहात् । तथा ह्ययं व्यवहारो न निर्निमित्तो नाप्यनेकनिमित्तो नाप्यनेकासंसर्गकनिमित्तः । अतिप्रसंगात् । ततोनेकसंसर्ग्यैकनिमित्तः परिशिष्यते
तस्य च तादृशो विधिरूपत्वेको विरोधे येन व्याप्तिः स्यात् । प्रस्तुतनिषेधरूपतायामेव विरोधो दर्शितः । प्रागितिकृतोपप्लवसमुल्लासनेः नापि प्रवृत्त्यादिव्य
वहारनिर्वाहकत्वमपोहकल्पनायाः । अन्यापत्ताभावादन्यत्र प्रवृत्तावपि प्रसंगात् । अध्यवसायादयमदोष इति चेन्न । अथ कोयमध्यवसायः । किमलीक
स्यवस्तुधर्मतया अवभासः । किं वा वस्त्वात्मतया तत्तो भेदाग्रहो वा । वस्तु वा सुनासमुल्लेवेति । न प्रथमः । विकल्पे तदभावसनात् । न द्वितीयः । असाधारण
विषयतया शब्दविकल्पयोरप्रवृत्तिप्रसंगात् । तस्या सामयिकत्वात् । तस्माद्विकल्पवस्तुनोस्वरूपसवत्सर्वथा विरोध एव । असाधारणविषयत्वे तु व ८

स्तुवा प्रतिभानं तस्यासाधारणत्वात् । न तृतीयः । प्रवृत्तिसामानाधिकरण्ये नियमानुपपत्तेः । भेदाग्रहस्य सर्वत्र सुलभत्वात् । अतेत्यादे भेदाग्रहीत एवेति चेन्न । किम
तथुग्रहमात्रग्रहमाणं वानाद्यः । अतथामपि स्वलक्षणानां विकल्पागोचरत्वात् । न हि द्वितीयः । अनिर्णीतावधेर्भेदस्याग्रहणात् । ग्रहणे वा अध्यवसायापत्ति
मत स्वलक्षणादपि भेदाग्रहे तेविशेषात् । गृहीता दयहोभेदस्याग्रहीनत्वं तत्र इति चेन्न । यदि धर्मलक्षणाभेदः तदा विपर्ययः । स्वरूपलक्षणश्चेदविशेषात्
वन स्वकृतोन्यत्र तादात्म्यग्रहात् निःस्वरूपत्वात् तस्य कथं स्वरूपलक्षणभेद इति चेन्न । अगृहीतादपि तथा स्यादविशेषात् । निःस्वरूपमपि सस्वरूपमिव ति त्रमिव
प्रवृत्तमिति चेन्न । तत्किमध्यवसायापेक्षया सस्वरूपमिव न प्रवृत्तमध्यवसेय स्वरूपमिव वा स्फुरितं । आद्ये प्रतिपत्तिर्वा स्यात् निःस्वरूपप्रतिपत्तिर्वोभयथा पि सा
मानाधिकरण्यप्रवृत्तीनस्यात् । द्वितीयस्तु प्रागेव निराकृतः । नीलानुभवसमुल्लेख्यपीतानुभवस्य नीलप्रवर्त्तकत्वप्रसंगात् । नानुभवः प्रवर्त्तकोपि तु विकल्पः
स च यस्मात्तस्य च विषय इति चेन्न । यस्मादिति साक्षात्परंपरया वा । प्रथमे शाब्दलैंगिकविकल्पानामप्रवर्त्तकत्वप्रसंगः । द्वितीये स एवातिप्रसंगः । अनुभवव्यापार
पुरस्काराद्विनियम इति चेन्न । कः पुरस्कारार्थः । न तावदनुभावकविषयत्वं विकल्पनं तदसंस्पर्शात् । नाप्यनुभवारोपः । स्वात्मनि कल्पनीपोढज्ञानत्वात् । विषये वा
भिलापसंसर्गयोग्यप्रतिभासित्वात् । तथा च तदा सेवा विकल्पत्वव्याघात् । विशेषोपलब्धोबाधारोपा भवेत् । नापि दृश्ये प्रामाण्यारोपः । तस्यानियत
विषयत्वे प्रवृत्तिनियमानुपपत्तेः । परमार्थसद्विषयत्ववत्स्यावि कल्पसंस्पर्शप्रसंगात् । अलीकविषयत्वे वा प्रवृत्तेः । अलीकस्यानलीकतया नुस्फुरणं नि
षिद्धं । नाप्यनुभवात्मात्मना भेदाग्रह एव तद्व्यापारपुरस्कारः स्वरूपस्य च तो गतेः । विषयभेदस्य च प्रागेव निरूपणात् । नाप्यपरोक्षं तस्याविष्टात्म
निर्मवज्ञान माधारणत्वात् । विषये च विकल्पस्य तदभावात् । तथा तावेप्यन्यत्र नियते प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । नापि विषयस्यारूप्यं तदभावात् । कादिपरमा
र्थसद्वलीकयोः समानरूपतानाम । यदि रूपशब्दो धर्मिवचनस्तदा समानशब्दश्चैकपर्यायः कोर्थसंगतिः प्रकृते । यदि वा रूपं धर्मः समानश्चैको वा एकजातीयो वेति तथा
पि कार्यसंगतिः प्रकृते । अत एव वृत्तिरिति चेन्न । नातस्यालीकानलीकनिष्ठतया एकत्वैकजातीयतयोरभावात् । अतिमानिकार्यं मा भूदयं व्यवहारानपार
मार्थिक इति चेन्न । नास्ति मानस्य च वि सामानत्वात् । न हि त्रितयप्रकारानुपरिल्लूयापरोक्षिमानो नाम । स्वभावादौ वक्ष्यति हि कल्पः । कस्मिंश्चिदवास्फुरितपि
प्रवर्तयति किमत्र क्रियतां अमवा स्थिताव तदः अकारणादायातमत्र कः पर्यनुयुज्यतामिति चेन्न । तत्किमप्रत्यासन्न एव विकल्पस्तत्र प्रवर्त्तयति प्रत्यासन्नत्र ताना
वात् । स्वभावप्रत्यासन्नावा । यद्यतिरेव वा प्रत्यासत्तिः । न प्रथमः । अतिप्रसंगात् । द्वितीयतु ध्रुवावेना तत्स्यात् । किं नु तदवस्फुरणं । न हि अव्यवहारप्रवर्त्तयित
व्ये ग्रहनाव प्रत्यासत्तिमवभूपयज्ञानदेय यारपरः कश्चिद्विषयविकल्पितावः सरसंदनिर्वचनीयात्मख्यानिवादिभिरपि समनाव प्रत्यासत्तेरवगंतनीय
त्वादिति च स्वमाणत्वात् । अनीयतु चक्रमाश्रयेत्स्याः यः । व्यवहारनियमं प्रत्यकानिबंधनानुसरणात् । कारणसंकरसंकर्सद्रुसन्निवद्धियम इति
चेत् । सत्यम तत्तु चिंतनीयं । कारणशक्त्यापि ज्ञानि नियतया भवितव्यमन्यथा दृष्टनविकल्पादृष्टेपि प्रवृत्तिप्रसंगाद्दाहादिसमर्थकारविकल्पजा

नीयं नालिकेरद्वीपवर्त्तयनीतिजातिवोऽपाथिवीनियामकइति चेन्न। न तर्हि रत्नमरीचिनिचये तेनः प्रवर्त्तेमोत तज्ज्ञानीयस्य दहनएव प्रवर्त्तमानस्य सामर्थ्यात्। त
द्रूपेण तस्यैव प्रथनादिति चेन्न। प्रथमतो न तु तस्य प्रवर्त्तनयोग्यता तत्र प्रथममनियता वह्निस्थलेऽपि विकल्पादप्रवृत्तिप्रसंगात्। स्वीकुर्वाणस्यापि न तत्र स्फुरणं परि
हर्त्तुं वा वह्निविकल्पाद्वह्नौ प्रवृत्तिमिति। एतेनाकारसारूप्यं नियमहेतुरित्यपास्तं। अर्थनीयसारूप्यात्तावपि प्रवृत्तिदर्शनात्। अनर्थनीयसारूप्यमात्रस्य वातिप्रसं
ङ्गकत्वात्। नव वा बाह्यवादे ज्ञानस्य यथा विवक्षितसारूप्यसंभवः सामग्रीवैषम्यात्। साम्ये वा ज्ञायेत न ज्ञायेत अनेकशः प्रसंगात्। न च साम्येऽप्यवान्तरविशेषात् कार्यवि
शेषव्यवस्था। मिथः सामग्र्यननुविधानेन ज्ञायमानत्वात्। न च कार्यान्तरं यं सामग्री सामग्र्यां वाद्ये भूमादावनुविधीयमानस्य कारणस्य दृश्यत्वात्। धूमज्ञानस्य वस्तद्ग्र
निवारोपलम्भात्। न च तदेव कारणमेकत्र दृश्यमदृश्यं वान्यत्रेति युक्तं यदि च। नीलिमादिर्ज्ञानस्य ज्ञानविशेषकं कथं तदतिपत्यहेयं स्याश्रेत्। ज्ञेयस्यैव स्वकं न
ज्ञानं द्विष्यादिति जातिसंकरापादनप्रसावे विवृत्तिना वाच्यं। तस्मात्स्फुरत्स्फुरितएव ज्ञानं प्रवर्त्तयतीति गलेपादिकयांगीकारयितव्यो गत्यंतराभावात्। तर्हि
स्फुरिते घटाकारएव प्रवर्त्तयतु तत्र प्रवृत्तएव बाधीनत्वसदृशमर्थमासादयति प्रतायां प्रवृत्तो मणिवदिति चेन्न। न। अनिमित्ते नार्थक्रियासामर्थ्यविरहिण्यप्रवृत्तेः।
नवबाह्येविकल्पाकारारोपसंभवः। तस्यतेनासंस्पर्शात्। न
मणेर्थीप्रवर्त्तेतेन तु तद्बुद्धेति दृष्टान्तोऽप्याभासः। नवाका
कारेणानैकान्तिकत्वात्। अर्थक्रियासंवादस्यापि स्फुरितस्याका
पि निरालंबनएवनविघातीति एवमपि नैवाधकाभावात्प्रतिबं
चाकारेवाह्यतारोपः स्वरूपे स्फुरत्यस्वरूपारोपानवकाशात्। प्रतायां तु मणिबुद्धे व
रवादेऽस्फुरतोर्थस्य सत्तायां प्रमाणमप्यस्ति। आकारकादाचित्कत्वस्यान्यैमित्तिकेशाघा
रशरीरत्वात्। बाह्यस्यवासिद्धेः। निरालंबनार्थाकारवद्वक्कविद्यासनावशादर्थक्रियाकारो
धकस्याप्यसिद्धेः तस्माद्बाह्यसिद्धिश्च साकारं च विज्ञानमिति वालेलोलुपत्वमिति। अस्तु त
र्हि बाह्यमेव स्वलक्षणं विकल्पविषयः। यद्यपि स्वरूपेणासमधिकतया तत्राभिलापसंसर्गयोग्यं तथाप्यतद्रूपपरावृत्तिप्रत्यासत्त्यासाधारणरूपतामापन्नं सत्त्वधा
र्मवत्येव। यथाहैके गौरगौव्यावृत्तस्वभावः परेऽपि गाव इति चेन्न। अथ कोऽयमकं गौर्नाम किमेकस्य गोस्वलक्षणस्याभावः। आहोस्वित् कृतधर्मविरहो प्रथमे गवांत
रेपिन गोशब्दविकल्पौ प्रवर्त्तेयातामश्वादिवदनात्मत्वाविशेषात्। अतिप्रसंग स्वमहिषमातंगादयो गोव्यावृत्त्वाऽश्वेऽपि गोव्यवहारप्रसंगात्। सगोरपिव्याव
र्त्तत इति चेन्न तत्किमतिमतो गौर्गौरपि न व्यावर्त्तते। व्यावर्त्ततो किं नु स्वयमप्यसो गौरिति चेन्न। यद्यगोव्यावृत्तिरेवास्य मोक्षं तदाश्वेऽपि समानं। अन्यत्रेत्युच्यतां।
द्वितीये तु न कृतधर्मविरहिव्यावृत्तिस्वभावानेवस्यान्न त्रवचनेनो विवादः। मिथः संभिन्नाकाराः पिंडा एव साधारणं रूपमस्त्वकृतमतद्रूपपरावृत्त्येति चेन्न। ना
संवेदनाभावात्। सदपि न वास्तवः पिंडानां विरुद्धधर्माध्यस्तत्वात्। नातिमानिकः शाबलेयादौ तदेनैव प्रथनात्। तद्धर्माणां संभेदाभिमान इति चेन्न। नाथ
तिरिक्तधर्मानभ्युपगमात् पर्यवसितं विवादेन स्यादेतत्। भिन्नानामेव स्वलक्षणानां समानविकल्पजननसामर्थ्यमस्तु तदपेक्षया एकेऽपि गा
व इति व्यपदिश्यन्ते कोविदगाव इति। सर्वसामर्थ्यस्वकारणनियतत्वादपर्यवेन्तुयोज्यं। अन्यथा सामान्येऽपि सामान्यांतरकल्पनात् अनुगमव्यवहारात्तु ९

रोधात्। तथा गोपिंडेष्वपि गोत्वस्य तेष्वेवव्यवच्छिन्नपुनुरोधात्। उभयमुखीवैषम्यतवस्थादिति चेन्न। यद्येवं निमित्तान्तरमनपेक्ष्यैकव्यवहारः। अत्यंतभिन्नेष्वभिन्नव्यव
हारएवाभिन्नैनैकेनकेनविच्छिन्नत्रसाध्यते शक्तिस्वभावालम्बनस्यापि यत्रापितुल्यत्वात्। अथैवं सत्येकव्यवहारः क्वचिदपि न स्यान्निर्निमित्तो वा भवेत्। उभयमप्यनिष्टं। त
देतत्तुल्यं अनेकव्यवहारोऽप्येवं मतिनस्यान्निर्निमित्तो वा भवेत्। द्वयमप्यनिष्टं। तस्मादेकेनैकव्यवहारवदनेकेनाप्यनेकव्यवहारएवेति सामर्थ्यनियमभंगापत्तिः
र्हि सामान्येष्वनेकेष्वेकव्यवहारस्य। यावदेव इमस्य कस्मिन्नेकव्यवहारस्य भ्रान्तेषां सावितिचेन्न। अयमपि भ्रान्त एव बाधकस्याभावात् यत्रापि तुल्यत्वात्। सर्वत्र भ्रान्ततास्थिति
चेन्न। भेदव्यवहारोऽपि तथा किं न स्यात्। अर्थक्रियाभ्यां भेद इति चेन्न। व्यक्तिभेदाद्भेदव्यवस्थापकार्थक्रियाभेदाद्भेदवत्सजातीयासजातीयव्यवस्थापकार्थक्रियासा
जात्यवैजात्ये किं न पश्यसि। तेऽपि भ्रान्ते इति चेन्न। अर्थक्रियाभेदोऽपि भ्रान्त इति तुल्यं। अस्त्वेवमिति चेन्न। त्पत्तत र्हि बाह्यव्यवसानो। अयमेवाशय इति चेत्। तत्र वक्ष्यामः।
मा तद्धार्थक्रियायां। भ्रान्तानुगमोऽप्येकं निमित्तमनादृत्य कथं तदपि हि कार्यं साजात्यं सामग्रीसाजात्यमंतरेणाकस्मिकमापद्यते। अन्यथा तत्र रूपालंबनमपि
डवणाभिन्नैः स्वस्वैरन्तेदव्यवहारसिद्धौ व्यक्तिभिरेव तथाभूतानि रनिमित्तसिद्धमदनुसरणप्रयासैवकल्प्यात्। तस्मादारोपव्यवहारस्याप्यनारोपितजात्यनादरेऽप्यसं
भवएवेति। अस्तु तज्जात्यादौ बाधकादपोहसिद्धिरिति चेन्न। व्यव
षोऽप्यस्य तावहेन्तुर्बाधकशंकयाप्युपहन्येतातोबाधकव्यसन
त्रितद्धि स्वरूपतो वा स्यात्। स्वरूपतोऽप्यनुपलंभो वा विरुद्धध
रतः। अध्यक्षे साधारणस्फुरणव्यासेधामोननुविकल्पो न स्यसम
हारस्यानन्यथासिद्धौ कबाधकं। अन्यथा क्वापि केवलवाधकमुपनीयानन्यथासिद्धिविशे
मपहायानुगमव्यवहृतिरन्यथाप्युपपाद्यतां। न चैतत्क्वचिद्गत्यंतराभावात्। नव बाधकमप्य
र्मोध्यासो वा। न प्रथमोऽसिद्धेः। स्फुरत एव बहिः साधारणकारस्य शरीरं विवेचयितुमारब्धं नास्फु
नशब्दसंकेतयत्नतिमिरनिकुरुम्बकरम्बितदृष्टिभिरेवोपादानात्। नत्वसामान्यः कल्प
नाकोशस्यानन्त्रप्रसवतया तत्वाव्यवस्थापकत्वादिति चेन्न। नाशब्दानुसंधानविरहेऽपि ज्ञायमानत्वात्। तथापि तद्वासनात एवेति चेन्न। किमेकशंकेतविषयानावेपि
समानशब्दसंकेतग्रहवासनावशादेकाकारावमर्शः। नन्सद्भावेवाननताबदस्ति। नानासाम्रादिमद्व्यक्तिवत्सुगलोवनवाणाद्युकुलिशादिष्वपि गोशब्दसंकेतग्रहवा
सनावशात्तथाविधप्रत्ययानुगमप्रसंगात्। दूषणवायमर्थ इति चेन्न। सोऽयं सास्नादिमतीषु व्यक्तिषु साधारणं रूपं न पश्यति पश्यति तु गोशब्दवाच्येषु दशक्ष्विति किम
त्र वक्तव्यं। नूतनं रूपविरोधास्पलेपनमिति। शाकल्यमिदमितरेणापि वक्तुमिति चेन्न। शक्यं तु न तु व्यवहारस्तन्मूलो विपर्यासयितुं। नवे नापि वपि विकल्पः सिद्धयस्तु न
वस्तुकथं। सवस्तुकविकल्पसिद्धिरेवाकथं तस्य सवस्तुकत्वेनेति चेन्न। शब्दवासनादिकारणांतरविध्वंसादि तिन्नु श्रीतवार्न्तराले किमिति नोपलभ्यत इति चेन्न। अ
पलब्धिकारणाभावात्। पिंड एव कुंडेवदरवन्नुतानोपलभ्यत इति चेन्न। अनन्यदेशत्वात्। भेदेन रूपेण लभ्यत एव। पिंडांतरासंसर्गिणि पिंडेऽस्तु भूयमानेन संसर्गि
नया अनुगमाभावात्। नापि द्वितीयं बाधकमवयविसमानयोगक्षेमत्वात्। जायमानपिंडसंबंधानुपपत्तिप्रतिसंक्रमाभावत्रासत्वात्। अनुत्पादाद्वेति चेन्न। कथं पुनस्तत्रा
नत्वं या व्यज्ञायितत्र सत्वे तत्र त्याकाशादेरपि गोत्वप्रसंगादिति चेन्न। नवै तत्स्थादपि तत्र त्याकाशादिना सम्बध्यते। येन च पिंडेन संबध्यते न तत्र कदापि तन्न। भि

आ.म.प्र. तत्कुतो विरोधः। अथ पिंडमेतद्ग्रैह्यमुपादायोपलक्षणतया तत्रैतिव्यवहारस्तदा न दुपसर्पणोत्पत्तिविनाशैरेव तदुत्पत्तौ न यातीत्यादेरपरा इवोविरवानुपलक्ष्य
कंठ इवरः। तथापि पिंडमधिकृत्योपसर्पणं तावत्स्तदुपसर्पणोत्पत्तिविनाशलक्षितं देशमधिकृत्य वस्तुतः सत्त्वे सामान्यस्येति किं केन संगतं। अथापि नुत्पत्तिपिंड
तस्यासत्त्वं स्खलनमेव तदसत्त्वादिति हृदयं तत्रापि स्वरूपसत्त्वासत्त्वयोर्द्वितीयानपेक्षत्वात्। सद्भावसंबद्धत्वे तु द्वितीयापेक्षेति तत्र सत्त्वासत्तिनास्तीति कोर्थः स्वेनासि
तान् संबध्यत इति तद्वैवमेतत्। पश्चात्स्वसंबध्यतामिति चेत्। तस्य सत्त्वात्। असंबंधस्य तदसत्त्वप्रयुक्तत्वात्। नतः प्राग सन् पिंडः पश्चात्कथमुत्पद्यतामिति
बोधनिष्ठा। सा च सत्कार्यवादमनुपतती त्यनुक्तत्वात्। तथापि सामान्यतद्वतोरत्यंतभेदे कथं सामानाधिकरण्यमिति चेत्। किमिदं समानेनाधिकरणेन हि सं
बंधः सामानाधिकरण्यं तस्य च भेदेन को विरोध इति नाधिगच्छामः। गवाश्वयोरपि तथात्वप्रसंग इति चेत्। न अनुव्यतिरेकदृष्टांतस्थाने तत्रानुविरोधः। ज
न्मेव तत्तयोपि यदि कश्चिद्दर्शनमः स्यात्परिदृश्यमानानामपि तथाभावप्रसंग इति वक्तुनामदुर्लभं तथापि विरोधाभावाच्च इति चेत्। अस्ति धाम्नाविरोधः। य
त्किं विदेशकेन विलक्षणं इदं न सर्वं सर्वत्रेति तथानुगमनियमोपि चन्नादादेव किंच स्यादिति चेत्। एकस्यानेकसंबंधे ऽनेकस्य संबंधे ऽविरोधात्। एकानेकयो
रनेकैक। व्यवहारविरोधादिति नापि ज्ञानतो बाधकं तस्य | रूपप्रतिक्षेपस्यारूढत्ववाधितत्वात्। कारणप्रतिक्षेपस्य तद्भूतमनैवापास्तत्वात्। एक
त्वप्रतिक्षेपस्य विरुद्धधर्माध्यासविरहप्रतिहतत्वात्। पारो | क्ष्यापारोक्ष्यादेरसिद्धेः। विषयमप्रतिक्षिप्य च प्रामाण्यस्य प्रतिक्षेप्तुमशक्यत्वात्। तद
प्रतिक्षेपस्य दर्शितत्वात्। इंद्रियजत्वप्रतिक्षेपस्यैंद्रियत्वय | व्यतिरेकानुविधानवाधितत्वात्। साक्षात्कारिविशेषतेश्चतदनुविधानस्यापि बाधि
तत्वात्। अन्यथा निर्विकल्पकस्याप्यनिंद्रियजत्वप्रसंगात्। का | मातुरकामिनीज्ञानस्य तदंतरेणाप्युत्पत्तेः बाधकास्तावच्च दर्शनव्यापारस्यापि वि
कल्पकल्पनानवकाशात्। अवकाशे वा विपर्ययकल्पनायामपि प्रसंगात्। इंद्रियमनपेक्ष्य साक्षात्कारिसमनंतरप्रत्ययमहिमात्रेणसाक्षात्कारिविकल्पो
त्पत्तौ तद्विपरीतानुत्पत्तिप्रसंगात्। प्रथममनुत्पत्तेः पूर्वस्मरणादिसहकारिवैधुर्यं निबंधनत्वादित्येवमादिक्॥ ॥अस्तु तर्हि प्रयोजनानुरोधादयोह धर्मा
सर्वधर्मावाच्यत्वप्रसिद्धिर्हि सिद्धिर्हि परमप्रयोजनं कल्पनाजालविधूननेन गंभीरोदारसमाधिसमधिगमादिति चेत्। निःप्रमाणकमिदं काशस्य द्यमनं प्रमा
णं वा तत्र न प्रत्यक्षानुमाने आगम स्वयं न किं विद्वती नित्यत्वेच ग्राहितः शिष्यः। न चैवं चेतनो ग्राह्यपि तु मपि शक्यते तोयवा विरोधस्फोटत्वात्। तथाहि शाद्व
का विदपि वस्तुनिमान सिद्धावाध्यविधि प्रवृत्तिः। किमि हाग्निर्वा अस्तीव चेत्येवमियंति न दूषणानि नास्त्येव चेत् स्वचनप्रतिरोधसिद्धिरितीतियच्च वि
धसंवारमात्रेण श्लोकः। निवास्माकमिव तवाप्यत्र मूकतैव शरणं सर्वथा वचनविरोधे प्रदासीनस्य पाशीतेन्नान्यत्र विरोधो विशेषः कश्चित्र वत्समुदासीनः प्र
योजनेमन प्रवृत्तत्वात्। तस्मादलमंगुलिदीपिकया। शांतब्रह्मवादिविधिमनुष्ठायेति। आगमस्यानंतत्वात् पैरिस्पर्शत्व विरोधेन स्वर्गापवर्गार्थिनां प्रवृत्तिः सिध्य
तीति प्रयोजनमस्मद्विचारस्यैव सुंदरं। तस्मात्कैः किं वाच्यमित्यनुयोगे किं प्रतिज्ञासाधनयावसायाद्यात्त्वतदितिविकल्पविकल्पस्फोटः ऽन्यापोढकारो १०

ऽन्यापोढस्वलक्षणं न किंचिदिति तियक्त्रमेण व्यस्तुक्तं तत्र प्रथमे समयविपर्यासः विकल्पाकारस्य समयाविषयत्वात्। द्वितीये परत्र विपर्यासः। अदृष्टेनि
यामकाभावात्। तृतीये च बाधविरोधः। अस्यैवार्थस्य तत्त्वतो ऽनेनवचनात्। अवचनेन तत्त्वतो ऽनुसरत्वादित्युपसंहारः। तत्सिद्धमेतत्रदूषणं कत्वमात्रनिबाधक
मिति॥ ॥विधानवादिनि जगदेकं वा च एवनाम्निकुलं आत्मेति चेत्। सताव दिदं वक्तव्यं वस्तुं किं तेन ग्राह्यग्राहकतायोः परमार्थसतोरेवाभेदो विवक्षितः
उताहो अतिन्नजातीयत्वं। अप्रथ्याग्राह्यांशस्यालीकत्वमिति। तत्र प्रथमे साध्येयः कश्चिद्धेतुरुपादीयते सहोपलंभनियमो वा ग्राह्यत्वं वा प्रकाशमानत्वं वा सत्य
क्रमातासंत घाहिनीलत्वादिपरस्परविरुद्धाकारा निकरावगाहिविज्ञानमनुभूयते। तदिदं तस्य च बाधयरुत्पाट्यापनाय। यदि हि मिथः प्रत्यनीकधर्मानुल्लि
खितं कथमेकं सत्तदात्मकं तद्वेन्। न चेदुल्लिखेत्। कथं तदाकारं नाम। स्वसंवेदनस्यानुल्लिखितरूपाभावात्। बाह्यस्येवैवं विधविरुद्धधर्माध्यासात्। नयं तत्वा
विष्यतेदः ऽर्थक्रियावेतन प्रवृत्तीनां संकरप्रसंगात्। विवेचनानुपपत्तिप्रसंगाच्च। नन्तु विज्ञानस्यानंदितस्या वैक्रियाधीनसत्त्वमपि तु प्रतिज्ञासमानाधीनं। नो
पितत्रार्थक्रियार्थिनः का विसंवादित्रिः। स्वरसवाहि विज्ञानप्रवाहातिरिक्तानामर्थक्रियायाप्यदर्शनात्वान्। विवेचनावस्था परमार्थिदाः। ग्रसंविदिन्नरूप
त्वादिति चेत्। तत्किमंगपरिणतशांतेराश्रमपदमिव विज्ञान | मासाद्य चाल नकुलादेरिव नीलधवलादेः शाश्वतिकवैरत्यागो नितरा तवैराणां तत्फलं
त्यागो वा। न तावत्प्रथमः। परस्परनिषेधविविनातरीयकवि | विनिषेधयोरविरोधेऽनुगतिविरोधोऽच्छेदप्रसंगात्। नैवमस्मि तुमरेपिनिर्द्वन्द्विः क
थमप्युक्तरूपतायाम् निवृत्तेः। नावन्माच्च शरीरता च विरोध | स्यातत्सिद्धिरेवतेदसिद्धिस्तेन द्वितीयोपि यस्तु वाह्ये विरोधपालनाथ विशेषोर्दर्शि
तः सतेषामवाच्य। यदि हि विरुद्धधर्माध्यासस्य नेदसाधकत्व | प्रतिप्रमाश्वासः किमर्थक्रियाप्रतिनियमोपन्यासेनानवेत्रघापि किं त्वेनासोपिह्यर्थक्रि
ययोविरुद्धधर्माध्यासेन भेदे सति स्यात्। अन्यत्र यथावाद्यैर्थक्रियाप्रतिनियमो न स्यादिति दंडस्य धाराने पि प्रतिज्ञासनियमो न स्यादितिदंडएवाकप्रतिज्ञास
सांकार्यनियमः सहैव प्रतिज्ञामादिति चेत्। न सहानुपलंभमसांकर्यं ब्रूमः। किं तु नीलस्यैव पीतत्वेन पीतस्यैव नीलत्वेनानुपलंभं। स एव चमूलं सर्वविरोधानां
अन्यथोपलंभानुपलंभयोरप्याविद्धिरेवाय दपि नोपलंभ्यं तदुत्तु चयैतदप्युपलभ्यमयदिदमुपलभ्यत इत्युक्तैव निवृत्तेः। तेनात्मना नोपलभ्यत इति चेत्। त
त्किं सहोपलंभेपि नीलात्मनापीतमुपलभ्यते यतो न विरोधः स्यात्। तस्मात्तावपि विरोधौ समौ। सो वा भेद विसर्जने केवलमेकस्य धोढिः सुगतागतिःकन्याय
नयदि स्यात्। एतन विवेचनानावानिरस्तः। धाकारयोस्संभेदे न वेदनस्यैव विवेचनत्वात्। अपि च क्षणिकतायामेकपुरुषापेक्षया चायस्यापि क्व विवेचनं नाना
पुरुषापेक्षया त्विहापि संदिग्धं। परेणापि स्यादेव दनानकसंदेह इति चेत्। अभेदेनैव तर्हि विवेचनं साध्यं। तथा च किं तेनोपन्यस्तेनापि नक्रमीयस्तु चाधवद्वि
नस्यापि विवेचन मेवाति संवेदनवावितार्थविरुद्धधर्माध्यासोन भेदसाधक इति भूमलगुडवत्संवेदनेवाच्यसाक्षितत्वात्। दिनमस्तु तर्हि प्रकाशमान
तानेकत्वं विरुद्धधर्माध्यासापेक्षत्वे तथापि प्रकानेकत्व विकल्पनीलाद्याकारप्रकाशस्वरूपे किमायातमिति चेत्। तदिदं नो तेऽयं चनिलानानियताकारत्व

मवस्यैकत्वमनियताकारत्वं वानेकत्वात्। तन्निवृत्तेश्च ननु नीलाकारं न नीलपीताद्याकारनियताकारमेवावशिष्यते। स्यादेतत्। पारमार्थिको विरुद्धधर्माध्यासो न त्वद्धेतुरयं
तु काल्पनिक इति चेन्न। एवं तर्हि सुतरामयत्नसिद्धः स्फटिकवद्बोधस्य निराकारशुद्धत्वमाकारनिकरस्यैव नाशेव स्फुरतीत्युत्तरं यथापि कालात्ययापदिष्टः सहोपलंभादयः
अपि वा ग्राह्यतावद्विरुद्धधर्माध्यासविरहा। योऽयं ग्राह्यग्राहकतादैतागते दोषा ग्राह्यनीलपीतादि ते दोषावकाशिमकिं सत्यो वा। सत्यत्वे स एव दोषो हेतूनां। असत्यत्वे नाय
मात्माविज्ञानस्यैवात्मत्वेऽपि वे सहोपलंभनियमाद्योगनादृत्यनेकान्तः। तेनैव प्रवृत एवेति चेन्न। अस्तु तावत्सर्वजनप्रतीतिविरोधः। स्ववाग्विरोधो वा। असिद्धास्तु हि
हेतवः। न हि तैर्दोषप्रघनैः सहार्थं न ह्युपलभ्यतां वा पश्यामः। न तत्स्फुरणेऽपद्यादिप्रविनागोपि कस्यचिद्बोधयितुं प्रवृत्तो सिकि मर्थं वा। अन्वयव्यतिरेकाप्रतीतौ किंवहेतोर्बलं
कुतश्च विप्रतिपत्तिः कीदृशी वेति सोऽयं विचारमारभते तेनेदं नु संवृत्तमपि नेष्ठनीतिप्रयुक्तमुपलंभोऽयं न निरिन्द्रियः। किंत्वात्मरूढ एव तेदोषव्यवहाराङ्गं नानुमानाद्वा रूढ इति चेन्न। सोऽपि म
त्यासत्यो वेति विकल्पान्नातिवर्तते। असत्त्वे वा स्फुरत्त्वव्यवसीयप्रतिविवरणादेमेतन्न तद्विषयव्यवहारजननमव्यवसायार्थ इति चेन्न। व्यवहारोऽपि यद्य ज्ञानरूपः कथम
संप्रति न जन्यतां। ज्ञानरूपश्चेन्न। कथं नियामकं विना तद्विषयः। स्वकारणसामग्रीसामर्थ्यादिति चेन्न। सोऽयं व्यवहृतिरूपज्ञानालीकत्वे ह्यो नियामकत्वेन तत्तावेऽपि कारण
सामर्थ्यमाश्रित्य विषयविषयित्वमिष्ठतां न त्वनुत्तवान्नुत्ता क्वयोरितिरीरं विदायसौ वीरेरतिरोवकयम्ञस्या तेदोऽपि विकल्पाकार एवानुवाद
इति चेन्न। यद्यसत्त्वे वा सोक्थं विकल्पाकारस्तदाकारस्येत्वक्षमा मन्निति परिज्ञानवयाऽस्तु तर्हि सन्ने वेति चेन्न। न त्वद्वयदर्शिवेद्विज्ञानेकथं तेदप्रत्या। आका
रद्वयदर्शिचेन्न। कथमेकं सद्द्वयात्मकं चित्राकारमिति चेन्न। चित्रमप्येकमनेकं वेति विकल्पाशितिमेवतव पश्यतः। अनेकत्वे कैकविज्ञानतादात्म्यं विज्ञा
नस्यापि यावदाकारमनेकत्वे क्वचिन्नाकारसंवेदनं स्वस्वमात्रमत्वात्। एकत्वे क्वचेदप्रतीतिः। अनीलाद्यनेकव्यावृत्तिकृतो ऽनेकत्वाध्यवसाय इति चेन्न।
अतादात्म्ये कथं व्यावृत्तीनामुल्लेखः। तादात्म्ये कथमनेकत्वं एकत्वेकृतत्कृतो तेदाध्यवसायः। उल्लेखोऽयमस्य विज्ञानस्य यदनेकत्वं नाम न पुनस्वलान्तरमिति चे
न्न। स्वरूपमस्वरूपं वेति वाच्यं। आद्ये अनेकस्वरूपमेकमिति कोन्यो वदेदस्वस्थात्। द्वितीयस्त्वित्यत एवास्माभिः किंतु वयेष्यतां। चेत्तरसावितिचेन्न। तस्यामपि स्वरूपं वा
प्रकाशेत। प्रकारान्तरनाथाद्दिति। स्यादेतत्। यथा तत्र तया परिस्फुरदपि नातदेवात्ततः स्वरूपस्य तत्तया प्रथनेऽपि न काविद्धि हेत्वन्तराणन्तातिरिति चेन्न। यद्यतत्र
पि परिस्फुरत्तद्व्यरूपमेवाध्यस्यादप्यस्याप्यस्य सस्यप्रस्तुतोपयोगः। अस्वरूपस्य कथं प्रकाश इति चेन्न। यद्यपि तस्यावस्थामस्तथाप्यतन्नाकथं तस्य स्वरूपमिती
ते पिदीयतां दृष्टिः। कस्याः स्वरूपस्फुरणे दोषः। नायं तत्र योर्वेद्यवेदकता वोध्यापारनिबंधनो नियतस्य तत्स्यात्। नापि जातिनिबंधनः कश्चिल्लेखिस्वतिहा
यं इति व्यवस्थानुपपत्तिप्रसंगात्। न हि निसर्गसिद्धानां गोवादीनामीदृशीगतिरिति चेन्न। न ह्ययमत्तेदपि दोषमत्रदवस्थः। तथा हि स्वसंवेदनमिति नायं व्यापार
निवद्धो व्यवहारः स्वात्मनि तदभावात्। नापि जातिनिबंधनः साधारण्यप्रसंगात्। न हि जात्यैव गौरवः स्वात्मानं प्रति मनुपरं प्रतीतिनियमो दृष्टः। न च ज्ञानं स्वस्य
वपरस्यापि वेदनं सर्वे सर्वज्ञत्वापत्तेः। न तत्कस्यचित् किंतु वेदनमात्रमिति चेन्न। तथापि स्वात्मन्यजडवत्परत्राप्यजडं स्यात्। परस्मिन्नप्यवस्था स्मिन्नप्यन्यं प्रसङ्गेनाजा ११

ग्येवतद्रूपत्वात्। ज्ञात्यापि प्रकारत्वान्नियतरूपमेव तदुत्पन्नमिति चेन्नमेवमुक्ते ब्रूयात्परैरपि कदाचिदेवं श्रूयेत। अत्रे दोषा असु मा वा ते दंतु प्रकाशमानत्वेन व्याप्तेवाम इ
ति चेन्न। नावस्तुनि तदनित्त्वेरवातेदूपत्वात्। अस्तु तर्हि तेदा तेदविस्तुरमवचित्रं वेतो तेदप्रकाशनायोगात्तेदे चित्रत्वानुपपत्तेरिति चेन्न। मिथो विरुद्धविविधदिरू
द्वद्वयनिषेधस्याप्यकत्वविरुद्धत्वात्। न वक्तव्यमप्रतीतिवाच्यं स्याद्वादावतारेत वापिदिगंबरत्वप्रसंगात्। अस्तु तर्हि चतुःशिखरीशून्यमेव चित्रमाश्चर्यरूपत्वात्। एकाने
कत्वविरहेऽपि सत्त्वमित्याश्चर्यार्थादिविचशब्द इति चेन्न। अथ चतुःशिखरीशेखरमवकिन्नस्यादाश्चर्यरूपता युक्तैमुल्यत्वात्। एकैकपक्षानुपपत्तिश्च यथा तन्निषेधपर्यवसायिनी
तथा तद्विपर्ययवसायिन्यपीति। अपि वा चतुष्कोटिविरहे वतसोऽनाशांतरणेदमुक्तं यदनात्मा न पर्वताश्चतस्रः कोटयोऽसंतेनवाप्रतितासंत इति तत्र प्रतिता
नमनुत्तरां प्रतितानेतु ग्राह्यलक्षणहतिरस्य प्रकाशमानत्वं तु नीलादीनामशक्यापह्नवतावन्मात्रवास्माकमभिमतमिति चेन्न। तदेतद्धि क्वीनगवीरहृणां किमिदं हि प्र
काशमानत्वं यत्सर्वथा ग्राह्यलक्षणहताविनष्टीणां न प्रकाशमंवयो नियमानुपपत्तेरित्युक्तो न प्रकाशतादात्म्यं चित्रत्वानुपपत्तेरित्युक्तो तस्मान्नीलादीनां प्रकाशमान
त्वपरिपालयता ग्राह्यलक्षणमेयतः क्वत्र यः परिहृत्तेष्यं वा प्रकाशमानत्वं। अन्यथातपनीयमपनीयतां सिग्रंथिकर्तारमुपहसन्निश्चयं वकनकमुपादाय गगनं चले
ग्रंथिं करोषीति। सोऽयं सर्वप्रकाशमसिद्धिः सर्वप्रकारत्वानेकांति कत्वमितिाप्तेन द्वितीयः पक्षः प्रस्तुतः। न हि सजातीयत्वेन ग्राह्यलक्षणत्वे धुर्यमुन्मार्यते।
ग्रातिप्रसंगस्याप्यनवस्थानात्। अद्रुत्वेऽप्रकाशसंतावत्त्वेति चेत्तेन तुल्यत्वात्। ग्राह्यग्राहकस्वसंवेदनवादिनः परं प्रति प्रकाशमपि ज्ञानमात्मनि जडमेवानवाप्तस्व
वेदनमात्रवादिनो ह्यात्मनि प्रकाशमपि ज्ञानं परं प्रति जडमेव। कथं चिदुद्धांतरेणजडं चेत्। बाह्येऽपि तथा किं न स्यादिति संदिग्धविपक्षवृत्तित्वं न नु बाह्यसर्व
प्रवलक्षणहतिरिक्तनुमानोपादाननया। नियमेन चित्राकाराणां परमार्थतित्वानामेवव्यतिवेदनसिद्धिः। न मिथः प्रथानियमः उपादानमुखेन सामा
न्यतावा सामग्रीसामर्थ्यमेव वक्तव्यमन्यथा तद्धाविषयकार्यानिष्पत्तेः। न धाववाद्ययाग्रानियतस्वभावज्ञानाय तद्भावपि स्तुलक्षणमेतदिति पूर्व एव दोषः। अस्तु तर्हि नीलमस
वेद्यालक्षणानुपपत्तेः। तदभावे सामग्रीसामर्थ्यस्याप्याश्रयितुमशक्यत्वात्। विचारसिद्धे हि वस्तुनि कारणविचारावसरोऽनवविवेचित इति चेन्न। तत्किं ग्राह्यलक्षणा
निरूपणापकाशमानत्वमभीष्टानिवर्त्तते। सत्त्वं वा। न प्रथमः। न हि लक्षणापरिज्ञानमात्रेण स्वरूपमपलप्यमप्रकाश्यं कथ्यते। अपरिज्ञानस्य दुरूहत्वे भाष्युपपत्तेः। न च
मप्रतिपत्तेस्तन्निबंधस्याप्यनुपपत्तेः। न द्वितीयः। तदाहि लक्षणानुपपत्तिः सत्त्वं निवर्त्तयेत्। यद्यसत्त्वलक्षणमुपपद्यते तदा तदभावेऽनुपपत्तेर्नानु कानुरागः। सत्त्वे तदेव ल
क्षणमिति चेन्न। सत्त्वमेव किं न स्यात्। अतिप्रसंगादिति चेन्न। तुल्यत्वात्। वेदनाधीनव्यवहारगोचरत्वमिति चेत्। अभिन्नावदिदं तद्येवेति नियमस्तु कुतः सामग्रीतत्स्वभाववेनस
न्नरिति चेन्न। तदेतदसंभाव्यतसतिनत्वसनीतिविशष्य यथा हि सति ज्ञाने नानितासोभेनयन्त्रेन प्रवृत्तिः तयात्स्याप्तिः क्रियते तेन तथा। नीकेत स्यप्राग्नुमशक्यत्वात्। श
व्दे वा नलीकत्वात्। व्यवहाराय्यमलीकमिति चेन्न। तर्हि स्तुतं लक्षणाभावः। न ह्यस्याप्यताभावात्। अस्तु तर्हि विचारासहत्वमवचित्रत्वमिति चेन्न। तत्किमिदानीं तत्वाप
प्लव एव काष्ठाशून्यता वा न प्रथमः। इयं हि भूमिमारूढस्यापि विचारस्यानिश्चलतायां प्रमाणाभावात्। तावशा कथं तत्त्वोपप्लवः। अथ च विचारस्यानुपपन्नवात्। तत्समानना

ज्ञा.म.मू.

ग्रस्यान्नस्यापि तथाभावप्राप्तेः। निष्फलत्वाच्चानपेक्ष्याति प्रवृत्तिः फलं। गगनाम्बरदेनेनाम्नेः खालाकलापालिंगनेन तापापनोदनात्। नाप्यतिनिवृत्तिः। तडीत्यादिमात्रेषु प
निपातितदुःखानिवृत्तेः। नन्वदुःखमपि विचारासहमित्यहेयमेव। तथा विचस्य विचारेण्यनधिकारात्। नापि यथालोकव्यवस्थितिः। विचारमप्यगणयित्वा पामरादिवदयं प्रवृ
त्तेः। नापि परलोकमात्राप्रवृत्तिः। तस्येदिकतुल्यत्वात्। दृश्यते तावदयमिति चेत्। न यदि ज्ञानवचनोदृशिमुदापरोपितथा साकाराकारवचनश्चेदिदैवानुमानादेरप्रवृत्तिप्रसं
गः। तदपि प्रत्यक्षमेवेति चेत्। आमुष्मिकमपि प्रत्यक्षमेव तुल्यलक्षणत्वात्। अरूपेरेव तत्र न प्रवृत्तिरिति चेत्। तथापि किं विचारेण। तमंतरेणापि तस्याः सुलभत्वात्। नामे
वायं पुत्रातीति चेत्। अविशेषादिहापि पुत्रो यादिति। सोयं पवनतनयवार्त्तामुपस्तुत्य तत्पदं यावालवानरः क्रियदपि दूरमुत्लुत्य महार्णव एव पतितः। प्रादाः अपार एवायम
कूपारो मिथ्यारामायणमिति तत्। न किमनेन। एवं भ्रान्तं निर्वक्तुं वा न शक्यते कीदृशं जगदित्येतावन्मात्रमपि पामरदशावन्निष्फलमेवानुयोनिष्फलत्वेपि शङ्केयमिदं। ताव
त्परामर्षे पारवाभावेनाप्युपपत्तेः। न हि भ्रान्तत्वोनीलं भ्रान्तं निर्वक्तुं वा न शक्यत इत्यतो यानिर्वाच्यमेव तज्ज्ञाक इति। अस्तु तर्हि शून्यतैव परमनिर्वाणमिति चेत्। नासाद्वियद्य
सिद्धौ कथं तदवशेषमपि विश्वमतिधीयतां वा। ज्ञानस्य सर्वत्रानुस्यूतत्वात्। परमतश्चेत्। न सिद्धा परोप्युपगतवो ग्राह्यलक्षणं वावर्जनीयं। सच परं यदि संवृतिरेव विश्वशून्य
तयोन कश्चिद्विशेषः कथं तदवशिष्यते। असंवृतिरूपश्चेत्परा र परत एव सिद्धावनवस्था। स्वयमसिद्धश्चेत्स शून्यमपि साधयेत्। ननु स्वतःसिद्धं वेद्यादायाता
सि मार्गेण। तथा हि स्वतःसिद्धत्वया तदनुभवरूपा। शून्यत्वादेव वनतस्य कालावच्छेदः इति नित्यं। अत एव न देशावच्छेदः इति व्यापकं। अत एव तत्त्रिर्द्देशकमिति
विचारासहं तस्य धर्मधर्मिभावमुपादाय प्रवृत्तेः। अत एव विशे मानावच्छेदत्वादेकं। प्रपंचस्यापारमार्थिकत्वाच्च निःप्रतियोगिकमिति चिद्रूपं। अविचारि
तप्रपंचापेक्षया तु शून्यमिति व्यवहारः। तथापि प्रपंचशून्यस्या नुभवमात्रस्य स्वरूपं वेनकः संवेदनवनायं प्रकाशत इति चेत्। अवश्यं गम्यानकश्चित्संबन्धानु
गगने गंधर्वनगरयोराधाराधेयभाव इव विषयविषयिभावः। स च यथा नैयायिकैः समर्थयिष्यते तथैव वेद्यानिश्च स्वसंवित्रिदर्शनमिति विशेषः। अविद्येव दितथा
तथा विवर्ते न यथा इतुनवीयतया व्यवह्रियते। तत्सामायोपाधिनेदाश्चानुवृत्तिरपि तेनैव व्यवहारपथमवतरति गगनमिवघटकटाहकोटरकुटीकोटिभि
तदीक्षातावत्किमार्द्रकवणिजो वहित्रचिन्तयेति। तस्मादनुभव व्यवस्थितावनात्मापि परिस्फुरतीत्यवर्जनीयमेनत्। तत्र सिद्धौ तल्लक्षणमपि किंचिदस्थवा तत्र वा
ध्याविरोधेज्ञाना नियततायां तन्निष्ठमुतयनिष्ठं वा। बाह्यविरोधे ज्ञाननिष्ठमेवाभ्युपगन्तव्यतायां ग्राह्यनिष्ठमेवेति। तथा हि लक्ष्यस्यावदत्र विषयविषयिभावः। स च प्रक
शस्य सतस्तदीयतामात्ररूपः। स्वाभाविकः। स्वभावत्वादेव नोपकारांतरमपेक्षते। तन्मात्रीयत्वादेव वनान्यदीयः। किमस्य फलमिति प्रसंगेपि वर्द्धिष्णोर्व्यवहार
प्रवृत्तिरत्तरपि तेन ज्ञाननिरूपणं। कुतो यमीदृगित्यनुयोगेपि सामग्रीशक्तिरेवोत्तरं। कार्यकारणवत्। अन्यथा तत्राप्युपकारान्तरापेक्षायामनवस्था। तदनपेक्षायां
साधारण्यं वा केन वार्यते। तेन तदेव क्रियते। अनेनापेक्षितदेव विषयीक्रियत इति वक्तव्यं। विषयीक्रियत इति कोर्थः। क्रियत इति कोप्यपि कोर्थ इति विचारणीयं। का
र्योत्पादनमेव करणं। तदीयतयोत्पत्तिरेव विषयीकरणमिति विवेचनीयं। उपकारस्तु यथा विज्ञानस्वरूपातिरिक्तो नास्ति तथा तत्रापि कार्यस्वरूपाद्विको नास्तीति १२

प्रतिबंधेयमिति। अत एव कार्यकारणताबोधप्युपेक्षितव्य इति तु महत्साहसं। न च सति हि स्यादेव न यादेवेत्यापद्येत। तथा च प्रकाशतमसोरन्यतरस्य कोटस्थ्यप्रसंगः। संवृते
स्थितिवेत्। विषयविषयिभावो पवमस्तु यदि विषयकार्ययोर्बलवती बाधेति द्वयीगतिः। नरत्रगतत्वमानतावद्गुनयनिष्ठं लक्षणं सतोसत्तोवाप्थिरस्यापि स्फुरणात्।
न ज्ञानमिति स्यतायां पारमार्थिकं ग्राह्यनिष्ठं सत्कार्यवादव्यावृत्तेः सास्वप्रक्रियाविद्वं सात्। न खलु पूर्वा पूर्वतिरोभावाविर्भावांतरेण विचारस्यावसरः। नाप्यलीकग्रा
ह्यतायां तात्त्विकज्ञाननिष्ठं तुल्यस्याविशेषात्। तावान्। ज्ञानस्य निराकारत्वात्। अन्यत्राप्यसिद्धेरारोपयितुमशक्यत्वात्। असंत एव विशेषाश्च काम्यती तिचेत्। नासंत
इति यतत्कालाश्रतद्देशाइति वा अथ किंविद्रूपा इति वा। नियतत्वावृत्तिमात्ररूपा इति वा। प्रथमे कालदेशान्तरयोः सत्वप्रसंगः। द्वितीये तत्वविशेषता। तृतीये तु नील
स्यानीलत्वावृत्तिरूपतायामनीलतायां पारमार्थिकत्वप्रसंगः। तेषामलीकत्वे तद्धावृत्त्यात्मनो नीलस्यानलीकत्वापत्तिः। तथाप्यलीकत्वे विशेषत्वं। तेन रूपेण विशे
षत्वमेवेति चेत्। अथ विशेषः केनानीलपीतादिनेति चेत्। तत्किं ततोधिकमनलीकं तर्हि स्यात्। अनधिके चेत्। कुतस्तेनापीति। वासनावशाद्विशेषाः स्फुरंतीति चेत्। स्फुरन्तु
कः कारणे विप्रतिपद्यते। ते तु नीलादयो यथा किंविद्रूपाः कथं विशेषाः। तदितररूपेण किंविद्रूपत्वे तेन रूपेण किंविद्रूपा एवेति ब्रूमः। विचारासहतामात्रमलीकत्वमिति चे
त्। तथापि तत्राप्यपरिवर्तमात्रं विचारासहतायाः किंविद्रूपविरो धित्वात्। अविरोधे वा तद्विचारासहमप्यपि किंविद्रूपा एव नीलादय इति विचारस्य दुर्विवा
रत्वप्रसंगः। तेन नीलादीनां छायामात्रस्यापनार्थः प्रविशवाः निर्वचनीयस्यातिकुत्सितिष्ठवा मतिकल्पनया प्रदायन्यायानुसारेण नीलादीनां पारमार्थिक
त्वात्। तस्मात्। न ग्राह्यं तदमवसूयधियो स्तिरूतिप्रदायनेवलिनि वेदनयेउयश्रीः। नावेदनीयमिदमीदृशमेव विश्वं तथा तथागतमतस्य नुकोश्वकाशः॥
नत्रालीकविचारासहमनिर्वचनीयं वा यमाश्रित्य जगदुच्यते स एव विचारस्थिरतां कोसौ कीदृगवेति। सतर्कप्रमाणमेव वाक्यारूढमिति चेत्। नद्विचा
रासहं किं तेन। तात विचारकल्पेन। तथा हि केन विद्वानेन राजद्वारि द्विरदमवलोक्य विकल्पितं। किमयमंधकारो मूलकमत्रि। आहोस्वित्स्थूलवाहो वला काचानूचय
ति गजति वा यद्भावं चया। राजद्वारे श्मशाने च यस्तिष्ठति स बांधवः इति परमार्थार्यवचनात्। अथ वायो यमूर्मोदश्यते तस्य छाये ति। तत्त्वं चातत्र न प्रथमः। तस्य स्थ
पपुगलस्फाटनाभावात्। न द्वितीयः। तस्य प्रेतवनुपत्याभावान्निवर्तनीयः। तस्य लगुडताम्रणाभावात्। न चतुर्थः। तस्य नरशिरःशतोद्गिरणाभावात्। ततो न किंचिदिदमि
ति किमत्र वनादि पंचप्रपंचनिवर्त्तनाय यावरमेतस्माद्ध्येयं सोयमिति वादी द्वितीयो तोतः। तद्विचारासहमिति चेत्। एवं तर्हि स्वयमेव विलीनमलीकादिवादेनात्र प्रती
क्षणमपि। लोकसिद्धमिति चेत्। नात स्यतद्विपरिकरशुद्धिरपि तथैव यथा। अन्यथालोकस्यापि ख्याति क्रमेण विचारस्यापादृच्छिकवाद्यत्वापत्तेः। लोको वा कोत्रायोग्यता
सत्रिमतया प्रतिसंहितं अखिलं च प्रमाणं नरा प्रतिहतं स्वप्रवचन सृष्टिमसद्ज्ञानव्याघातादिदोषरहितं स्वार्थप्रतिरूपकयुक्तेरनारोपकं वाक्यमर्थप्रतिपत्तेरंगं। य
थापर्वतोग्निमानिति। अनेनागमितं रत्नायथाग्र्यपर्वतो देवदत्तो गौर इति जलहृदो ग्निमानिति। गिरिर्दृवदन्त्रेनानुकमग्निमानिति। खेतो धावनीति। शशो विषाणीति।
मातावंध्येति। अहं मूक इति। इमं न जानामीति। मम वाक्ये प्रविश्य गजो गर्जतिति। नेषतमुच्यतामिति। तदर्थश्च साधनं दूषणं वा। तत्र साधनं व्याप्तिपक्षधर्मतोपयिकरू

~आमत·मू·

पर्यवकोपेतंलिंगं।यथाविशिष्टधूमवत्वादिति।लिंगात्तासमितरनृयथाजलाद्यंशयत्वादिति।तत्परिकरश्चतर्कः।सोपिव्याप्तिवलमालंब्यानिष्टप्रसंगरूपः।अनिष्टंचद्वि
विधंप्रामाणिकत्यागोऽप्रामाणिकपरिग्रहश्च।यथायद्युदकंपिपासादुःखंनशमयेन्नपीयेत।यदिवन्हिदेवपरमंतद्दहेन्नतदविशिष्टंमामपिदहेदिति।इतरस्तुतर्काभासः।
यथायदिजलंपिपासांनाशमयिष्यद्रूपवदपिनाभविष्यद्यथाकाशं।यदिवन्हिदेवपरमंतरवस्थास्यन्मामपिभस्मीकरिष्यदिति।दूषणमपिस्वप्रतिक्षेपकयुक्तेरना
क्षेपकंदूष्यासाधकत्वाविनानैतत्सिद्धं।यथाग्निमत्वेसाध्येप्रमेयत्वमहेतुः।अनेकांतिकत्वादित्यादि।अन्यथानुतदाभासं।यथाधूमोयंनाग्निसाधकः।सर्वथानुपल
भ्यमानोपाधिशंकाग्रस्तत्वात्प्रमेयत्वाद्विरुद्धत्वाद्वेति।इतरदपिप्रमाणमनुमानन्यायेनैवविचारांगमात्रकमनन्यथासिद्धिंवपुषरञ्जत्वप्रवृत्तेः।ततस्तत्राप्येषैव
रीतिरनुगंतव्येति।एवंव्यवस्थितेलोकव्यवहारेसाधुनोपक्रमेणयदिविचारयसिप्रतिज्ञैवतावत्त्वांनधारयति।तथाहिनकिंचिदस्तिनकिंचिज्ज्ञानंनकिंचिद्वि
चारसहंनकिंचित्सालंबनं।नकिंचिद्दर्शनं।नकश्चित्सिद्धांतइत्यादौस्वार्थप्रतिक्षेपस्यावतुदुर्वारः।प्रतिज्ञापिहिनस्यात्।नसत्यानकारिकानविचारसहा।नहिज्ञान
मपिनसालंबनं।तत्फलमपिनदर्शनं।तदर्थोपिनसिद्धांतइत्यापद्येत।अतएवेदमितिचेन्न।नाइच्छामात्रेणव्याघातानिवृत्तेः।यदिहिनकिंचिदस्तीत्यादिप्रतिज्ञार्थःप्रति
ज्ञास्पृशेत्।कथमयमर्थःप्रत्येतव्यः।नचैकथंचानुपपन्नात्तु उपपन्नेत्वेचकथंपुनःप्रतिज्ञार्थउपपद्येत।तदिदमायातंखविषमूर्छितानुजंगीदशतीति।त
त्रितइतिविशेषणद्वयमदोषइतिचेन्न।तद्धिविचारोवास्याल्लोकम र्यादातिक्रमोवा।प्रथमःपूर्वमेवनिरस्तः।तस्यप्रतिज्ञादिरूपतयाकुलीरस्येवस्वप्रस
नवुक्तपपत्यैनैवहतत्वात्।द्वितीयेतुस्वकक्षायातिक्रमवत्सएवव्या घातः।यदिहिलोकमर्यादाव्यातिक्रमोनविचारस्वरूपस्थितिःतत्स्वरूपस्थितिश्चेत्त
न्नतिक्रमइति।प्रतिषेध्यसिद्ध्यसिद्धिभ्यांव्याघातश्चयदिहिप्र तिषेध्यंसिद्धंनास्यन्यायप्रतिषेधः।तदेवनतरांलोकव्यवहारसिद्धमितिचेन्न।सिद्धमेवत
र्हिनहन्यतोपिकिंचित्सिध्यति।नासंमतोयोव्यवहारइतिचेन्न।नायदिनैकत्रान्यत्रापितथात्वात्।सर्वत्रवाध्यतइतिचेन्न।तदपेक्षसिद्धिनाव्यवहारेणाऽनपेक्ष
णवा।अव्यवहारेणैववेतियस्मात्तदपेक्षसिद्धिःसकथंतमेववाधेत।नह्यनुमत्वानुमानेनोन्नतत्वाहिप्रत्यक्षंवाध्यंलोके।द्वितीयस्त्वसंभवी।नहिनिषेधकंप्रमाण
निषेध्याकंधर्मसिद्धिनिरपेक्षंप्रवर्तितुमर्हति।तृतीयेतुविपरीतापत्तिःविचारवाध्यत्वमुपक्रम्याविचारवाध्यत्वेनमुद्रणात्।नचैतदपिनिर्व्यूढं।सहयत्नसिद्धमप्यर्थं
वास्यात्तदनिष्टिमात्रंवा।आद्येविरोधासिद्धिश्च।द्वितीयेलोकातिक्रमः।परानिष्टत्वादनिष्टिवाधप्रसंगश्चेति।एतेनहेतवोनिरस्ताः।स्वेष्टिहेयत्वात्।ज्ञानत्वात्।असत्व
त्।विकल्पानुपपत्तेः।प्रत्ययत्वात्।कर्मानुपपत्तेः।मिथोव्याघातादित्यादयः।एतेहिसर्वएवस्वार्थप्रतिक्षेपिकांयुक्तिमाक्षिपंति।निषेध्यसिद्धिंवापेक्षंते।तेनानैकां
तिकोवप्रथमद्वितीयौ।स्वफलएवव्यभिचारात्।असिद्धौतृतीयचतुर्थौ।अनैकांतिकस्वपंचमः।पूर्ववत्।असिद्धोव्याहतोऽनैकांतिकश्चषष्ठः।असिद्धोऽनैकां
तिकश्चसप्तमः।सर्वएवकालात्ययापदिष्टाइति।अनेनदृष्टांताअपिविसर्जनीयाः।तेहिरज्जुसर्पवत्।तज्ज्ञानवत्।शशविषाणवत्।दर्पणमुखवत्।स्वप्नप्रत्ययवत्।
कथानुपपत्तेरिदावत्।मिथःशोषकनिर्वापकानलसलिलवदित्यादयः।येनवतत्रसर्पस्यासत्यतेनतज्ज्ञानस्यमिथ्यात्वं।शशविषाणस्याकारणत्वं।दर्पणमुखस्य १३

विचारसहत्वं।स्वप्नज्ञानस्यनिरालंबनत्वं।कथानुपपत्तेरिदानुपपत्तिश्चावधारितानितेनैवतत्रज्ञाः।सत्वमसर्पज्ञानस्यासत्वं।शशस्यान्यत्रगवादेर्विषा
णएवकारणत्वं।दर्पणस्यविचारसहत्वं।स्वप्नज्ञानज्ञानस्यसालंबनत्वं।कथयविशिष्ठिरासिद्धोज्ञानकर्मवोपपादितानीति।तदनुपपत्तौवासाध्यविकलतयासर्वएव
वैतेदृष्टांताभासाः।अंतिमस्तुसाधनविकलः।सिद्धांतानांहिव्याघातःपरस्परविरुद्धरूपत्वलक्षणः।जलानलयोर्वध्यघातकभावः।नत्वशक्यसाधनानुमान
मित्यपादिक्षा।अस्तुतर्हिदूषणोपक्रमेणविचारइतिचेन्न।नमपिपश्यामः।कीदृशोसावपिनेरस्फुला।विरुद्धधर्मसंसर्गप्रसंगात्।नास्फूलंनचाप्रतिभासप्रसं
गात्।नानपरानपेक्षंसितोदाननत्वप्रसंगात्।नपरापेक्षंस्वदसह्यतिरेकप्रसंगात्।नैकंतथाप्रतिभासप्रसंगात्।नानानेकंभेदव्यवस्थितिप्रसंगात्।नव्यापकंनिःक्रि
यत्वप्रसंगात्।नाव्यापकंअविधेयत्वप्रसंगात्।इत्यादिरितिचेन्न।मिथोविरोधमूलशैथिल्येव्यापादनानुकूलत्वविपर्ययापर्यवसानेसक्तोत्तासत्वात्।य
थाहिनायंपर्वतोनिरग्निर्निर्धूमत्वप्रसंगात्।नाप्यग्निमान्प्रदीपवत्त्विप्रसंगादित्यनयोरेकस्याभासः।परस्परार्थप्रतिक्षेपकयोरुभयोरप्याभासत्वानुपप
त्तेः।तथात्रापिनस्थूलतादिनिषेधादन्यःस्थूलादिविधिर्निषेधाद्वाऽन्योऽस्थूलादिविधिरिति।शिथिलमूलाश्चैतेप्रतिबंधस्यासिद्धेः।सिद्धौवाव्याप्य
व्यापकतदविकरणात्।नासिद्धोविवादविनिवृत्तेः।इष्टापाद नेचप्रथमोऽनुन्नतावसितेस्थूलेविरुद्धधर्मसंसर्गस्येष्टत्वात्।तथावक्ष्यामः।अ
नुकूलश्चद्वितीयः।अस्थूलप्रतिक्षेपस्यस्थूलोपलंभानुग्रा हकत्वात्।नरूपतायव्यवहारस्यतथाप्रतिभासस्याप्रमात्वात्।एवंतृतीयोपिअनपेक्षत्वप्र
तिक्षेपस्यसापेक्षतोपलंभानुग्राहकत्वात्।अनपेक्षत्वविधेः स्यातनत्व्याप्ताश्च।चतुर्थेस्वप्रसिद्धव्यापकः।सदसत्वस्यविरोधेनैकत्रविधिवन्निषे
धस्याप्यनुपपत्तेः।पंचमस्त्वनुकूलएवअनेकांतिमनेवस्तु न्यैकताप्रतिक्षेपस्यानेकतोपलंभोपष्टंभकत्वात्।तादृप्यव्यवहारस्यतथाप्रतिभासाधा
नत्वाद्वेति।षष्ठस्त्विष्टएवास्माकं।ननुभेदःस्वरूपंवास्यादितरेतराभावोवाधर्मांतरंवा।नपूर्वः।पटोभिन्नइतिसहप्रयोगानुपपत्तेः।नापरःप्रतीतावान्योन्याश्रयप्रसं
गात्।भिन्नप्रतियोगिनिरूपणाद्धितदभावोनिरूप्येत।तन्निरूपणमेवचभेदनिरूपणं।नोत्तरः।अनवस्थाप्रसंगात्।नत्वधर्मसोव्यवतिष्ठतामितिचेत्।तत्किंभेदज्ञान
मन्यत्नास्ति।यदपिवानित्यं।अनित्यमपिनिर्हेतुकंसहेतुकमपिनिर्विषयं।सविषयमपिवाध्यमानविषयमितितत्रप्रथमःसर्वतोविरुद्धोनावादनुसरः।द्वितीयःस्व
प्रभावस्थानुरोधादुपेक्षणीयः।तृतीयोविरोधादेव।चतुर्थस्तुनेदोन्तरवादेवाऽऽरूढः।पंचमस्तुविज्ञायते।किमेतदन्यतमात्माऽस्यविषयः।तदन्यावत्तिः।तत्रयद्यन्यएवकिम
नानिर्वाचिकरणानुपपत्तिरिति।तस्यवाव्यतःएवंहिवोपराधेनव्यक्तमन्यमंडयतिपृष्ठःस्यात्।अथान्यतमात्मा।तत्रापियदिधर्मांतरमेवेतितत्वंतदाऽनवस्थानि
तदोषैकप्रवाहस्यतावत्स्यत्कुतस्त्यागः।नहिनवस्थाप्रतिभासमानमर्थंनिवर्तयतिकिंतुप्रवाहंपरिहारयति।गंधेगंधांतरवत्।अथेतरेतराभावमेवेते
दज्ञानमालंबते।तदातितत्वानथापिकात्मा।अथयःतेनेदिनेदज्ञानमेवनान्नि।सदपिवानित्यं।अनित्यमपिनिर्हेतुकंसहेतुकमपिनिर्विषयं।सविषयमपिवाधवाध्यमा
नादप्रवितन्नतोदहेनतरमादिपेतुनानुपपत्तेनिश्चयमहेतुत्वेमयमेवनिवर्तेत।अविद्यावशादिति।ननु।किंवातोनप्रविधेयेतावता।आश्रयानिवृत्तिप्रवास

॰घटादेर्व्यापकत्वाप्रतिक्षेपस्याव्यापकत्वेपत्वेऽपिपक्षतेकत्वात्। व्यापकत्वस्यनिःक्रियत्वव्याप्तत्वात्। अश्वमश्रुकविदिदृश्वा। यतएवं॰
ति घटादयोऽपिकुलाला दिनिरपेक्षाः स्युःमेवतवेयुः। अथात्मास्यपदेशोपदत्तनयानतस्वस्येवकारणे। ततोयतःकुतश्चिन्नस्य जन्मतद्दुर्निरूपमतोऽविधेयस्युच्यतइतिवि
वारार्थः। नाम्नितर्हि विवादोनवतदपि दुर्निरूपं प्रतियोगिरूपत्वेना प्रतीतावधिकरणप्रतीतिः। अधिकरणस्वभावत्वेनाभ्युतौ प्रतियोगिस्मृतिस्थेनीतरेतराश्रयग्रहणमिति
निरूपणात्। अथस्वरूपमेवभेदप्रतिज्ञास्यविषयइति तत्वंतथापिमहद्धयोगएवानुपपत्तेः परिहीयतां। भेदेनतुकिमपराद्धं। सोपिदृश्यत इतिचेन्न। सत्यंनैमित्तिक श्रुत्या
नोनस्वरूपतः। नहिघटमानयपटमवलोकयेत्यादोभेदमदमपिद्वेत्तावानुपादत्ते। व्याख्यायांतु मूढप्रतिबोधनाय घटं कुंभइतिवत्सहप्रयोगेपिनदोषः। नथापिकःपरमा
र्थः। यथार्थत्रयमपि। घटस्यहिघटात्मना। प्रतीतिरपटात्मनवेप्रतीतिस्तेविशिष्यप्रतीतिरितिचेत्तु नवसिद्धौतन्नावस्यप्रथममात्रमतोवांतरधर्मा तरता
वात्। सामान्यादिशुत्रिशुद्धयंधर्मांतरात्मावात्वादयादि शुत्रिशुत्रयंत्रयस्यापिसत्त्वात्। नवतिहिपटोयंनघटस्तत्तुमयोऽस्मीतिगंधोयं नरूपंस्वरजिस्थितिगनिरियंनोरे
पणं तिर्यक्ते तिलक्षणंतु स्वरूपभेदस्यतादृप्यपणप्रतीतौप्रतीतिः। इतरेतराभावस्यत्वबाधितःसमानाधिकरणोनिषेधप्रत्ययएवैधर्म्यस्यनुविरोधः। सवैकधर्म्यम
भावेशङ्कायेषादित्कृ॥ ॥मममोनुकूलएवैदिकविधिवद्योऽव्यापकइतिव्यवक्रियते। सर्वत्रेतिचेन्न। नव्याप्यसिद्धेःविरोधात्वानहियदव्यापकंतत्सर्वत्राविधेयमितिप्रतिवं
धः। क्वचिदप्रतीत्यव्यापकार्थः सर्वत्रनास्तीतिवाविधेयार्थस्तवाति   मतश्चदनयोर्विरोधोपि स्यात्। यद्विधेयस्याभावंतत्कथंप्रतिषेध्यमितिचेन्न। नाप्रतिषेधस्य
वता। वहिर्विधेयस्यविरुद्धमन्तुप्रतिषेधप्रतियोगिता पिस्य   योऽस्तित्वस्य कथंप्रतिषेधोऽप्यस्तीतिचेन्न। कोदोषः। अनयोरविरोधप्रसंगइतिचेन्न। प्रकारभे
देनप्रत्यक्षोऽपिनदोषभावइति। तदभेदेनतुविधिप्रतिषेधौकेन   कर्तावर्यप्रत्यविरोधःप्रसज्यतइति। एतेनकालभेदादिनाप्यविरोधोद्दृष्टव्यः। अस्तुतर्हिस्थू
लघातीविरुद्धधर्माध्यासोग्रहणाग्रहणादिःपंचविधः। ना। अ   सिद्धेः। योऽलेयेनयत्रयदैवोपलभ्यतेसतेन तत्रतदैवनोपलभ्यतइतिनानुभवोनाप्यनुपग
मः। एकावयवसहितस्योपलंभे। ऽन्यावयवसहितस्यानुपलंभइतिचेत्। एवंतर्हिअवयविनुपलभ्यमानेकश्चिदवयवउपलभ्यतेकश्चिन्नेतिवाक्यार्थःसविशेषणविधिनि
षेधौविशेषणमुपसंक्रामतइतिन्यायात्। तथावावयवानामुपलंभानुपलंभावविवयविनिसंचार्यप्रसंगमदलमनेन। एतेनावृतानावृतत्वंव्याख्यातंअनावरण
दशावकतिपयावयवावरणेनत्थाविधस्योपलंभः किंनस्यादितित्ववशिष्यते। तदप्यसत्। तस्यपरिमाणगतसामान्यविशेषस्यततोऽन्यस्यनियतसामग्रीवि
घस्यतदभावेनदुपलंभेऽप्यनुपलंभात्। एतेनकंपाकंपसंसर्गानिःसर्गासामग्रीभेदेनावयवनियतकंपोत्पादेनतस्यादशायामवयविनोनिश्चलत्वात्। एवंतर्हिकिंवाक
स्ययोरवयवयोर्विभागात्संयोगमात्रद्रव्यविनाशःस्यादितिचेत्। ततःकिं। अपसिद्धांतइतिचेन्न। एवमपिक्वचिदनुपगमात्। सर्वत्रैवंप्रसंगइतिचेन्न। तथाप्य
यविनःकिमायातं। तानवेवमपिकर्मणोद्व्यारंभकसंयोगप्रतिद्वंद्वि विभागजननियमानभ्युपगमात्। कारणविशेषानुकरणविदेवकर्मणप्रधानत्वविशेष
लब्धेः। एतेनपाणौ चलतिमूलपरमाणुरपि चलेत्। ततो ऽवलाद्वुजपरमाणोर्विभागस्ततोयोयेनसंयुज्यतेवियुज्यतेवासतत्कार्यंद्रव्यणापीतिन्यायेननुजपाणे
रपिविभागस्ततःशरीरनाशइतिनिरस्तं। नहिपाणिपरमाणुक्रियानुजपरमाणुविभागमारभतेनियमेनावदनारंभकमर्लक्षणत्वेतिरितिचेन्न। नाकाशादि १४

देशविभागोपजननेनापितदुपपत्तेः। नुद्यकर्मवत्। कुतोयंविशेषइतिचेत्। मा। अवयवसंयोगकारणविशेषादित्युक्तं। एवंतर्हियघवयवकर्मण्यकस्मरवायवीदंतावा
यवसंयोगविभागाभ्यामाकाशादिदेशात्। नसंयुज्यतेनविभज्यतेतिचेन्न। अवयवसंयोगविभागाभ्यामेवतत्सिद्धेरेतत्सम्यगववोद्धुवैशेषिकमधीष्वेति। तर्हिव
तदवयवसमाप्तितोऽप्यवलंब्य नैवावयव्युपलंभेतेतिचेन्न। नेदमनिष्टं। पाणौकंपमानेशरीरंनकम्पतइतिप्रत्ययात्। अथवायोयदाश्रितत्तयोपलभ्यतेतत्तस्मिंश्चलत्य
चलोपिवलपविभाग्यतेदर्पणमुखवज्जलवत्ववद्वेतिदृश्यंकृतंप्रतीतिकलहेन। एवमपिसर्वत्रचलएवोपलभ्यतेतिचेन्न। चलत्यवयवेसर्वत्रतथैवेतिनाकिंचिदनुपप
न्नमचलेनुकथंतथोपलभ्यतां। तथापिचलाचलाश्रयस्यचलाचलत्वयाप्रतीतौचलाचलजलवंद्रवद्वैतप्रत्ययोपिस्यादितिचेन्न। स्यादपियद्याश्रयविभेदःस्यात्। नद्येक
स्मिन्नेवजलेऽवछिन्नावयवभेदेनद्विचंद्रत्वमोनाम। किंतुसएवैकश्चंद्रश्चलेचलउपलभ्यतेअचलेत्वचलइतिवीचीषुसोपिसहस्रायतइतिचेत्। एवमेतत्। तासांभेदना
कनात्। अथतर्हिचलाचलयोर्युतसिद्धिप्रसंगइतिचेन्न। नअयंप्रतिसैवेवासिद्धेः। नचप्रसंगोव्याप्त्यापिपरत्युपगमःश्रवणेनचैवंपरास्युपगमोपिवस्त्रादकादौदृश्य
नावदेवमितिचेन्न। तंतुवस्त्रादौविपर्ययस्याविदर्शनात्। इदंमिथ्येतिचेन्न। नकथंसत्यमबाधादितिचेत्। इदंतर्हिबाधकांतरवाच्यं। चलाचलत्वमेवेतिचेन्न। नयुतसिद्धावे
वेदर्किमितिनेदंबाधकमितिविपर्ययस्यापिवक्तुंशक्यत्वादिति   रक्तारक्तविरोधइतिचेन्न। नतातत्वात्। तत्सूत्ररागद्रव्यसंयोगासंयोगविरोधोहितिचेत्।
नपरमाणुवादिनंप्रति अभंगेवपरिहृतत्वात्। इतरंप्रतिकावा   त्रीतिचेत्। सेवनावन्नयैवाविरोधात्। प्रकारभेदेनापिविरोधास्युपगमेव्याप्तेरसिद्धिः। संया
गतदभावयोरेवासिद्धेः। सिद्धौवाप्रकारभेदाविरुद्धत्वात्ताव   साद्यस्यापरित्यागात्। नचैवंपदार्थांतरधैवर्म्येणसंयोगएवनिराकर्तव्यः। नह्येधर्म्येण
तेषामेवनिराकरणप्रसंगात्। नचैवमेवन्याय्यं नियमवत्ता   हिसत्यवैधर्म्येणेतरन्निराक्रियेत। असत्यवैधर्म्येणसत्यस्येवनिर्वाहात्। निषेध्यप्रती
तिनांतरीयकत्वाच्चनिषेधसिद्धेः। शशविषाणदौकल्पितेनापिनिषेध्येननिषेधसिद्धिरितिचेत्। नानिराकृतत्वात्। संयोगस्यवाक्यात्रेणकाल्पनिकत्वसिद्धावतिप्र
संगात्। शशशृंगस्यास्यवयोग्यानुपलंभाभावेनासिद्धेः। इतएवबाधकात्तत्सिद्धावितरेतराश्रयत्वं। शब्दप्रत्यभिज्ञानवत्संयोगप्रतीतेरन्यथाप्युपपत्तिमात्रेणवाध
कप्रवृत्तिरितिचेत्। अनुमवस्यतदनुरूपमुपाधिमुखेपिंडमदत्वात्तत्वेनान्यथोपपत्तौ तद्विपरीतानुमानप्रवर्तनेऽग्नावनुष्णत्वानुमानप्रवृत्तिप्रसंगात्। नच
प्रत्यभिज्ञानस्यसामान्यवत्संयोगप्रत्ययस्यतदनुरूपमुपाध्यंतरमस्ति। एवंनूतमर्यादातिक्रमेतुवदभिमतप्रतिवंधप्रत्ययस्यापिभ्रांतत्वेनान्यथासिद्धिप्रसंगःक
स्यवार्यःतदवारणाशिथिलमूलःप्रसंगः। कथंप्रवर्तेत। यथालोकव्यवस्थावाधकांतरवत्संयोगस्यापिशरणाकजाद्यर्थक्रियास्थितेस्तदर्थस्यापिप्रामाण्यसिद्धे
नेत्रांतत्वशंकावकाशइति। अस्तुतर्हितद्देशत्वातद्देशत्वरूपोविरोधः। ना। विरोधलक्षणाभावात्। नहितद्देशसंसर्गविधौनियमेनदेशांतरसंसर्गनिषेधः। तद्देशत्वत
द्देशत्वयोरस्युपात्। तत्संसर्गेऽस्युपेत्य। अन्यत्रमेवैकसंसर्गपरिच्छेदकंतदभावव्यवच्छेदमुखेनतद्वदन्यव्यवच्छेदफलमिमंविरोधमुद्भावतीतिचेत्। स्यादप्ये
वंयदिनियमेनैकसंसृष्टस्यान्यसंसर्गंप्रतिक्षिपदन्यमुदियात्। नत्वेतदस्ति। युगपदेकस्यानेकसंसर्गप्रवृत्तमध्यमविशेषात्सर्वसंसर्गंवाप्रतिक्षिपेत्

×नाचानेकं व्यापकं तत्रानुपलंभविरोधात् न चाव्यापकं स्यात् तावदिदं शजातीयत्वविरोधात् अन्यथा विरोधाविरोधव्यवस्थाविरोधात् ॥१२

आत्मत· मूलं चाकमपि स्यात्मानमेव चास वेद्याविरोधं नदीपयेत् अन्यतः परमाणोरप्येकस्यानेकैः परमाणुभिः संसर्गस्वीकाराद्वेति। एतेन त्रिविकल्पो निरस्तः परमाणुवृत्त्यावय
विवृत्तेस्तुल्ययोगक्षेमत्वात्। अस्तु तर्हि चित्रनीलादिविरोधः। न हि तदेकं रूपं चित्रत्वविरोधात्। नानेकमेकावयविसमवायविरोधात्। ना रूपएवावयवी वायुवदलब्धि
रोधादिति चेत्। न। चित्रत्वं हि नानात्वं वा मिथो विरुद्धनानाजातिसमवायं वा। नित्यचेत्यपद्येके तो ह्युपगमे विरुद्धरोधउद्भाव्यते तदैवमेतत्। न तु तथाभ्युपगमः। न द्वि
त्वे नैकत्वं चित्रत्वं शुक्लैः पत्ये नैकेषु चित्रप्रत्ययप्रसंगात्। नाप्येकस्मिन् विरुद्धानेकजातिसमवायो विरुद्धत्वेनैव निराकृतत्वात्। अपि तु नीलत्वादिवच्चित्रत्वमपि जाति
विशेष एव स चावयवरूपविजातीयरूपसमाहारात् त्रियं गताः नैकरूपावयवसहितस्यावयविनउपलंभेष्वुपलभ्यते। अत एव त्र्यणुके चित्रेऽपि न चित्रप्रत्ययः
कदापि। तथाप्यवित्रपार्श्वे चित्रप्रत्ययो मा भूद् इति चेत् प्रत्ययस्तु कुतः इति चेत्। अवयवरूपसंवारेणावयविनोऽपि तथाप्रत्ययात्। अत एव यत्रावयवरूपमप्रत्यक्षं तत्रावयविस
रूणावेतदविनाशि। दृश्यमेव ह्यालोकरूपमारोप्य पिंजरत्रसरेणुरालोक्यते स्यादेतत्। यदि चित्रत्वं नाम जातिविशेषः कथं तर्हि विरुद्धजातीयरूपसमाहारे समाने
चित्रप्रत्यय इति चेत्। न वेनीलधवलानुगे रूपे षु पटेषु क्वचिदपि कर्बुरार्थश्चित्रप्रत्ययः कस्यचिदपि येन यो निमित्तं स्तु न वार्यते। चित्रशब्दस्यापि हि दिवदनेकार्थत्वा
त्। नीलपीतादिषु भिन्नः संसृष्टेष्वनारब्धद्रव्येष्वपि कर्बुरत्व — त्ययो न वर्तीति चेत्। सत्यं द्व्याविरोधात् दानिमानास्तोऽप्यातिशयप्रत्ययवदुपपत्तेः किं चाप्र
स्तु तर्हि परमाणुनिवृत्तेः सर्वविलोपः। तथा हि बहुभिःपर — माणुभिः संसृज्यमानः परमाणुः प्रत्येकं किमेकदेशेन संसृज्यते कार्त्स्न्येन वा। प्रथमे तेषां
भावात्। न प्रथमः तस्यैकदेशाभावात्। नावेवा परमाणुत्वव्या — घातात्। न द्वितीयः परमाण्वन्तरेण संसर्गप्रसंगात्। न ह्यप्रसिद्धं नव एक नैव परिसमाप्य
तिरन्यत्रापि वर्तेत इति। नापि बुद्ध्या समानयोगक्षेमत्वात्। तथा — हि बुद्धिरपि संतमसं तंवा नेकं विषयमालंबमाना आकारान्विपुरती कार्त्स्न्येन वा एके
देशेन वा। न प्रथमः पीतादिविषयाकारविलोपप्रसंगात्। न ह्यप्रसिद्धं नवो नील एव विषये आकारे वा परिसमाप्तामापीतादिसंस्पृष्टात्मा वेति। न द्वितीयः। तदभावा
त्। एवमनाकारत्वमविषयत्वं च बुद्धेरिष्यत एवेति चेत्। तत्किं प्रतिज्ञासतेतदसत्। आहो न प्रतिज्ञासत एव किंचित्। नाद्यः। अन्यत्यपि नीलपीताद्याकारविर
विकल्पस्य तदवस्थत्वात्। न हि कृत्स्नमेव ज्ञानं नीलोल्लेखि पीताद्युल्लेखप्रसंगात्। नापि तदेकदेशस्तदभावादित्युक्तत्वात्। न द्वितीयः। बाध्येऽपि च त्रिवि
कल्प्यस्यानुपपत्तेरिति। स्यादेतत्। निःशेषाः समुदायी कृत्स्नशब्दस्यार्थः। समुदायेकश्चिदेव समुदाय्येकदेशपदार्थः। न च बुद्धेः समुदायस्तदभावात् स्यादेकरू
पत्वात्। तत्कुतः कृत्स्नैकदेशविकल्पस्य समुत्थानम्। कथं तर्हि तद्विषयिणी तदाकारवती वा प्रकारांतराभावादिति यदि तत्राप्यरूपेति ब्रूम इति चेत्। स्फुटं नि
रटंकितार्किकवैदिकाविटंकेन केवलमस्यस्य मत्सू यतां दूरं गत्वेति। एतेन तदतुद्देशत्वं निरस्तं। तथा हि बुद्धेर्नीलाकारताऽपि रिक्तं च न ददत्यन्तं तदनाव
च्छेदमुखेन तदविनाभूतां पीताद्याकारतामपि व्यवच्छिंद्यात्। तथा च कथमेका बुद्धिर्नीलपीताद्याकारा स्यादिति तुल्योऽनुयोगः। न चैवं यदि नीलाकारतायाः पी
ताद्याकारता नाथाविनाभावः स्यात्। स एव तु कुतः। नीलपीताद्याकारायाबुद्धेरैकात्म्येनैव निश्चयात्। प्रत्याकारनियतत्वविचित्रपतिपत्तेरप्यनुपपत्तेरिति १५

चेत्। तदेतत्तुल्यं परमाणुव्ययया हि तु। न हि तत्राप्यनेकपरमाणुसंसृष्टस्य परमाणोरनेकावयवसंसृष्टस्यावयविनो वैकात्म्यं नानुभूयते। तथात्वे वैकस्यानेकसंसर्गे प्रतिप
त्तिः कादाचित्कस्यादिति तुल्ये चातगतिर्वा वैचित्र्यं तुल्यो पयुज्यत इति। संयोगव्यवस्थापने च पक्षे न युगपद्योगाद्धि देशनेदाभावात् इति। यामिस्यादयो निरस्ताः। परमाणुसिद्धिसि
द्धत्यामेव मूर्तत्वादयो निरवकाशिताः। आकाशव्यतिभेदादयस्त्वसंताविता एवा सर्वत्र चात्र हेतुदशायां प्रतिज्ञापदयोर्व्याघातः। कालात्ययापदेशश्चाप्रसंगदशायामाश्रयासि
द्धिर्व्याप्यसिद्धिश्चादृष्टांतासिद्धेः। अनवस्थालक्षणविपरीततर्कस्य तदुपष्टंभकतयानुष्टेरमेयत्वप्रसंगस्य विद्यमानत्वात्। न च प्रलयः परमाणोरसत्त्वे साधकस्य परमाण्व
भावात्। सावयवत्वापादकानां च हेतूनामनवस्थात्मापकत्वादिति। तदन्यएवायं परमाणुरकबीजायस्य नागापुत्रिका मुद्रोदरमपि भित्वा निष्पतन्तीति। न च कल्पिताप्र
याः कल्पितप्रतिबंधा अप्रसंगा नाविष्यन्तीति युक्तं। दृष्टाकल्पितेन स्वव्यवहारेण सर्वविधिनिषेधप्रसंगात्। गोकव्यवस्थापेक्षणेन तद्विरोधेनोत्तरस्य निषेधकस्या नात्मलाभ
नावादित्यसकृदावेदितत्वात्। अन्यथा सर्वमेतद्बुद्धापि सामानं सापि हि खड्गेन युगपदेतौ गादिन्यः सावयवा वा प्रसज्येनातस्या मम इति इति चेत्। न। अनुमानसिद्धत्वात्। त
था हि बुद्धिः पक्षयो गिनीमूर्तिमतीव सत्त्वादवहर्त्रीयत्वाद् दोष्यव्यवदितिशक्येत। विपर्ययस्य धर्मिग्राहकसिद्धत्वादनवकाश इति दमिति चेत्। एवमन्यत्रापि प्रतिसंदर्श्य
ताद्यवादित्वा। अन्य स्तु च हृषीनिमीत्यनिर्णयी न चिंतुमिष्ठ — न्तादा। अस्तु तर्हि बुद्धेरपि विलोप इति। तत्रत्तु किं वक्तव्योऽयं देवा हि व्यवहारोऽपि नोऽभिम
ष्टिपरं संवृतमिति चेत्। न चैवं वा यदि संवृतिः परमार्थसती स्यात् — । अन्यथानुमयथा वा प्रवर्तमानसंवृतोऽपि सत्वीरपि संवृतिस्सतीति चेत्। न तस्याः सम
वि न किंचिद्विधिकमुक्तं। परमसंवृतेऽन्तु परमार्थसत्त्वात्। अन्य — था लक्षीकारे सैव बुद्धिरपरिहेयेति। सतीव बाधकवतीवेति। संवृतिसती तिचेत्। तत्रैव वि
यदि तत्। कथं बाधकं। तथा चेत्। कथं तदालीकस्य सत्त्वमिति। इ — श्यते तावदेवमिति चेत्। सत्त्वे कार्यसमवायिनो बाधकत्वमेव तर्हि हेयं। बाधके कार्यसमवा
यिसत्त्वमेव किं न हीयत इति चेत्। बाधकस्यापि योगप्रसंगात्। उभयमप्यवर्जनीयमेव तर्हि। एवमेनत्। नामिथो विरोधस्तु देयः। न हि विरुद्धयोरेकार्थसमवायस्त्वथानन्यो वा
विरोधः शक्य उपपादयितुं मृतेष्वसमयात्। न च विचारावसरे समयावतार इति। यथा यथा च बुद्धिनिवारणाय प्रवासः तथा ह्यलप्रकाशः तन्निवारणमपि वो ह्यमेवेति। त
दत्तदाथा तां प्रदीपांतरेण प्रदीपं निर्वापयति मिरायादनमिति ॥ एतेन हेतुफलभावानुपपत्तेः सर्वविलोप इति निरस्तं। तत्रिरीशकरणप्रयासस्य साफल्ये वा फल्या सत्रि
राकरणानुपपत्तेः। सत्कार्यदूषणस्यस्वत्वात् असत्कार्यदूषणस्य प्रत्यक्षबाधितत्वात्। तत्प्रतिपादनस्याप्यसत्त एवोत्पत्तावनैकान्तिकत्वात्। सत्येवात्र यासवेयर्थ्यादिति ॥
स्यादेतत् ॥ मा भूत् चत्त्वानि वा बाधकान्यथयविनिन्नं नुपलंभस्तु स्यात्। न हि परमाणुसंचयादपरं किंचिदुपलभामह इति चेत्। वेलक्षणं तत्केषां स्थूलेकानुभवस्य
वेदनसिद्धत्वात्। विकल्पमात्रं तदिति चेत्। नास्य प्रतिज्ञासत्वात्। अपाधिकमस्य स्पष्टत्वमिति चेत्। नानथाभूतानुभवमंतरेणोपाधेरप्यभावात्। अन्यथा
नीलादिविकल्पानामपि तद्वैस्पष्टतोपपत्तौ सर्वप्रत्यक्षोच्छेदप्रसंगात्। निश्चितएवार्थप्रत्यक्षस्य प्रामाण्यात्। निश्चयोपप्लवेन स्यादुपप्लवादिति। न च परं
माणव एव स्थूलाः प्रतिभासानात्। न च तत्समुदायस्य तथा। न स्यास मुदितस्थानस्य त्वयानभ्युपगमात्। अभ्युपगमे वा। अवयविनाः किमपराद्धं। न च समुदिता एव ता

प्रामासिन्नु मर्हति। तेषामस्थूलत्वात्। न च नानादिग्देशव्यापितैव स्थौल्यं परमाणुषु प्रत्येकमसंभवात्। न च नानात्वे कार्ये समवायिन्येव सा स्थौल्यमिति सांप्रतं। स्थूल
एक इति प्रत्ययनियमात्। न च नाना एवारोपिते नैकत्वेनेदमुपपत्तिमत्। तदसंभवात्। नहि करणत्व शक्त्विकनासिकादिपरमाणूनामेकं कश्चिदारोपयेत्। न च ते स्थु
भेदेन प्रथमाने स्थूल प्रत्ययः। न च तत्वे परिस्फुरत्येव तद्विपरीतातत्वसमारोपसंभवः। अपि चैवमेकपरमाणावात्मना परमाणुकोटिरप्यारोपिता परमाणुमात्रत्वे व
र्ते। तस्मादेकत्वारोपे परमाणुमात्रावभास एव स्यादिति। एवं तर्हि नारब्धद्रव्यराशिरुकावार्त्तेति चेत्। तावद्देशव्याप्तिसाम्येन तावत्परिमाणद्रव्यत्वारोपः। न चेह्यापित
प्राप्यात्। अन्यत्राप्यसिद्धेः। न वा सन्नेवैकः स्थूलः परिस्फुरति। बाधकानामपास्तत्वात्। एतेन प्रतिभासधर्मो निरस्तः। सोपि ह्यसन्नुवो द्योवास्य वोवेति। तत्रयांगतिमतिव
रयासि। अस्तु वैवं। तथाहि स्त्रगात्र्भेदात्र्प्रातिभेदो निराकृतस्तथा जातिसंकरप्रसंगात्। तदभेदे तु त्वादेषितद्यातादेचेतिन कश्चिद्विशेषः। न च नुवा जातिविशेषोपि तथापि स्थूलत्व
मेवेंद्रियकत्वं प्रतिप्रयोजकमास्थेयमन्यथा स्थूलताम प्राप्नुवन्नेकोपि परमाणुः कदाचिन्नोत्पन्नः प्रत्यक्षतामियात्। नियमेन तु तद्विपरीतस्य प्रत्यक्षतात
थाविषस्याप्रत्यक्षतायामेव विश्राम्यति अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तद्धेतुफलत्वावस्थानवसंवितात्र्पिस्थूलतयोत्पन्नानवबद्धलमेवस्थौल्यं तद्विपर्ययएव स्थूल
नाविततदेशानामपिप्रत्यक्षत्वप्रसंगात्। नैरंतर्यमपि विवक्षितमितिचेत्। नातस्यप्रकृतेप्यसंभवात्। रूपपरमाणूनां रसादिपरमाणुभिरन्तरितत्वात्
न वारोप्यते नैरंतर्यमितरेतराश्रयप्रसंगात्। नैरंतर्यारोपे तेषां स्थूलानां ग्रहणात्। ग्रहणे च सति नैरंतर्यारोप इति। तस्मादेंद्रियकत्वे स्थूलतायाः प्रयो
जकत्वात्। अप्रयोजकत्वे वितत देशानामपि प्रत्यक्षत्वप्रसंगात्। तेषां च प्रत्येकमस्थूलत्वादतीन्द्रिया एव परमाणवः। तथा च सर्वाग्रहणमवयव्यसिद्धेरिति॥ ॥ अस्तु त
र्हि क्षणमात्रस्थायी स्थूलोर्थ इति चेत्। न। नागनागिनोर्युगपदुपलंभबाधितत्वात्। घटपटादिभंगेनंतु कपालादीनामुत्पादे समानोपादानतया सप्रति घत्वया घा
तावेति। सोयमधिकरणसिद्धांतन्यायेन स्थूलसिद्धौ तत्र गंगा। एतेन यत्स्वतन्त्रनिरवयवं यथा विज्ञानं संश्रविवादास्पदीभूताः पटादिरितिनिरस्तं। विपर्ययेबाधकाभावे
न व्याप्त्यसिद्धेः। यत्सत्सावयवं यथा पटः। सच्च विज्ञानमितिवार्त्तिकपरिवर्त्तस्यापवकाशाच्च। समवायसमाधिः। ननु विज्ञानं निरवयवमेव स्वसंविदितरूपं पटस्य वसाव
यवता यामप्यापि विदए वन्नकथं परिवर्त्तः कथं वा समः समाधिरितिचेत्। न। शुष्कविवादस्य विज्ञाने पि तुल्यत्वात्। नहि किञ्चित्कंठोष्ठजठरपार्श्वादिपरिहीणं जठरमनु
भवति। अस्तु वा सत्त्वात्सप्रतिघत्वसिद्धिर्वु द्यावप्रति घत्वेवा घटादावितिः। अपि च स्वतंत्रसाधनेमिदं प्रसंगो वा। न प्रथमः। पटादिशब्देन स्थूलेतराणां रूपादीनां परमा
णूनां वा पक्षीकरणे सिद्धसाधनात्। स्थूलमेकमनभ्युपगम्य पक्षविधौ कालात्ययापदेशात्। अनभ्युपगमेत्वाश्रयासिद्धेरिति। ननु प्रामाणिके अभ्युपगमे वा वः स्यात्
सर्वथानुनभ्युपगमे वाश्रयासिद्धिः स्यात्। तेवमत्रेति। तदेतत्र सकलकमलपरिमलसाधनस्यापि साश्रयतामापादयताश्रयासिद्धिदोषमोचायेत्पलमनेनापर्व १६

तादिवल्लोकप्रतीतिसिद्धत्वात्। घटादीनुपादायनिरवयवत्वानुमानं स्यादन्यथा ब्रह्मविवर्त्तादिविप्रतिपत्तिविवर्त्तेन तया दहनानुमानमपि पर्वतादौन स्यादितिचेत्। न
वमविरोधात्। नहि ब्रह्मविवर्त्तादिसिद्धावाश्रयाद्योन्यप्रकाराः सन्ति। तदाहि सर्वत्र स्वप्नपर्वते स्वप्नधूमेन स्वप्न वह्निरेव साध्यते। केवलं संसारेपि व्यवहारे सत्यान्त
च वस्तु प्रतीतितस्मात्र निरंतरः। कस्मै च यद्यह तु घटादिव्यपदेशो न स्थूल एव यस्पिष्ठीकृतः कथं निरवयवत्वेन साध्येनेन विरोधः। अथ मरमाद्यो दिरेव कथं न सिद्धसाध
नं विप्रतिपन्नं प्रतिनतथेति चेत्। न चैकस्मिन्परमाणूनां निरवयवत्वे विप्रतिपद्यते। लोकव्यामाह निबर्हणाय साधनमिति चेत्। तथापि यल्लोकः स्थूलमेकमुपलभ्यते वा
त्। तस्य पक्षत्वे विरोध एव ततो अन्यस्य पक्षत्वे सिद्धसाधनमेव। एकः स्थूलोयमिति मिथ्येति चेत्। न तद्वर्त्तिसाध्यतां किमनेनाजागलस्तनकल्पेन सत्वेनानवतत्रैवेदशा
क्यमुपसंहर्तुं व्यधिकरणत्वात्। तस्मायेन रूपेणा यस्य पक्षत्वं विवक्षितं तेन तस्य साध्यविषितधर्माविरोधविवादात्। तत्रानुमानप्रवृत्तिस्तोन्यथेति। नापि द्वितीयः।
विपर्ययार्थ वसानात्। नानवविवादविषयो निरवयवस्तस्मात्सान्निविपर्ययः। न चैषपक्षस्य सावयवत्वमनिष्टताप्रवर्त्तयितुंशक्यते। न च तत्त्वयेष्यते। न वत स्येष्टे
तेना सत्वं शक्यसाधनं। आश्रयासिद्धेर्विरोधाद्वृष्टान्ताभावरणाद्वानवविपर्ययोपि परेष्याप्रवर्त्तत इति॥ ॥ कः पुनरवयविनि न्यायः। किं वत्यक्षान्यायो गरीयान्। यद्येव
तु द्वावेवकौ सौ। तस्मादसारमेतत्। तथापि यन्निरस्तविरुद्धधर्मायासं तदेकमेव यथा वृद्धत्र्यथापि विज्ञानं। तथा च विवादास्पदास्ति तएकः स्थूलानुतद
गोवरइतिप्रमावहेतुन्नतावन्मात्रानुबंधित्वादेकतायवहारस्य। नह्ययमेकव्यवहारो निर्निमित्तो ऽनियमप्रसंगात्। नाप्यन्यनिमित्तोद्वक ठिनंशीतोष्णा
दावपितथाव्यवहारप्रसंगादिति॥ ॥ अस्तु तर्हि वाह्येष्वर्थेषु नित्यसंदेहः। तथा तथाविज्ञानस्याशक्यत्वादिति चेत्। न तावत्सर्वे स्वज्ञेयार्थत्वादेवविज्ञानं। न तदप
त्रः। उत्तरविरोधस्त्रात्। तथा हि विपरीतमवगतं मयेति। लौकिकी प्रतिपत्तिरन्यथाख्यातिरितिवैनयिकी यथार्थानवाद्रुत्तयथाप्युत्तरेन सर्वयाथार्थ्यसिद्धिः। शा
ब्दसंलापमात्रमेतत्तत्प्रतीतिरितिचेत्। नाविवादानुपपत्तेः। न हि व्यवहारमात्रपरीक्षकाणां विवादो न च मायमसीति। शब्दार्थे विवादइतिचेत्। एवं सत्यप्रतीतस्यनिषद्ध
मथाख्यात्यरातिश्रायनिषेधार्थत्वाद्विवादस्याभ्युपगत प्रतिषेधो। प्रतिषेध्यप्रतीतिः कथं नाम्नान्यज्ञानादन्यत्रप्रवृत्तिसंभवोतिप्रसंगात्। न च तन्नान्सात्रिधौ
नियामकमतिप्रसंगादेव। न च नसहितोनेदाग्रहः। अग्रहप्राधान्येनेदाविवक्षायान्निवृत्तेरपि प्रसंगात्। नहेतोरनेदाग्रहस्यापि विद्यमानत्वात्। नासौ निवर्त्तकः। किन्तु न
दग्रहइतनवत्। मारजतनएव नेदरजतमिति कृत्वा निवर्त्तनात्। नेदग्रहस्यतत्कारणस्याभावात्। नावेवा विपरीतख्यातिरभिन्नेनेदप्रत्ययात्। तस्मात्प्रवर्त्तकवन्निवर्त्तकोप्य
ग्रहइतिवस्त्र नाग्रहतत एवेदं रजतमितिकृत्वा न निवर्त्तनात्। नेदग्रहस्यतत्कारणस्याभावात्। नावेवा विपरीतख्यातिरभिन्नेनेदप्रत्ययात्। तस्मात्प्रवर्त्तकवन्निवर्त्तकोप्य
ग्रहएव ते भ्रमत्युपगंतु मुचितम्। यथा स्वदोषस्वद्वच्छ एव। अथ भेदः प्रधानमंगमग्रहस्तदा स्वरजतज्ञानादरजते न प्रवर्त्तेत। इदमंशरजतांशयोर्भेदाग्रहादित्यादि स्वय
मूह्यं। प्रवृत्तिव प्रतिपत्त्या च पुनराग्रहः समइतिचेत्। नाग्रहस्याविपक्षितत्वात्। सामग्रीविशेषादेव तत्सिद्धेः। नेदं परिस्फुरतीति तु नियमः। न च बाधकं किञ्चिदास्तेदावुभावपि
तत्वं यन्न स्वयाप्यादित्वादिद्॥ ॥ नापि सर्वस्यायथार्थत्वात्। तद्ग्राहकस्य यथार्थत्वायथार्थत्वाभ्यामुभयविरोधात्। नस्मात्किं वित्तमात्रमप्रमाणं वर्किंचिदितिवि

आ.तत्त्व.म. मा गएव वस्तुगतिः। न वासौ प्रतीतिमवरूपव्यवहारगोचरः कथं नानुनिरूप्यते स्वतः परतो वेति। आद्येपि स्वयं स्वग्राहकेण वेति। तत्र न प्रथमः। स्वसंवेदनस्यासिद्धेः
प्रकाशत्वस्यासाधारणत्वात्। शब्दसाम्येनानुमानाप्रवृत्तेः। न वाध्यक्षमेवात्र प्रमाणं सन्दिग्धत्वादत्वात्। अप्रत्यक्षोपलंभस्य नार्थदृष्टिः प्रसिध्यति। परेण परवेदने ऽनवस्था
नात्। न वक्रियासजातीयक्रियाकर्मेना भक्ष्यगेह्निदावदिति तर्कपुरस्कारान्निषदोष इति वेन्न। उपलंभापरपर्यायायाः दृष्टेर्हि सिद्धिर्निष्पत्तिर्वा स्यात्प्रतीतिर्वा। आ
द्ये अनागतोपलंभवेदनप्रसंगः। अनुपलब्धस्यानिष्पत्तेः। न चाविद्यमानेनाविद्यमानस्य वेदनमिति स्वसंवित्त्या स्वसंवित्तिरेवेति। द्वितीये तु सिद्धसाधनं। न ह्यनुपल
ब्ध उपलब्धो भवतीति। न चैवं सत्यर्थोपि नोपलभ्येतानुपलंभप्रतीतिरर्थवेदनमपि नूपलंभनिष्पत्तिः। उपलंभादृष्टावुपलंभनिष्पत्तिरित्येव व्यवहारः कुत इति चे
न्मा भूत्। न ह्यव्यवहारादेवानिष्पत्तिस्वस्य वस्तुनो निवृत्तिः। यावत्तन्निर्वंधनो ऽर्थव्यवहारो दुर्वार इति। न चानवस्था। अवश्यं वेद्यत्वानभ्युपगमात्। निश्चयवत्। अन्यथा
तन्निश्चयस्यार्थनिश्चयोपि न सिध्येत्। न वासौ स्वात्मन्यपि निश्चय इति। तदिदं कूर्माषमितिवत्तांतमनुहरति। छिदावदिति तु स्वात्ममात्रेनानात्। ऽवधानं ज्ञानं न ज्ञानांतरक
र्मेतज्जातीयक्रियात्वान्यथा वज्जातीयाक्रियानासौतज्जातीयक्रियाकर्मेयथा छिदेति तु न्यायविप्लवः। छिदावत्सवेद्यासजातीया कर्मत्वे बाधितत्वात्। पुरुषांतर
ज्ञानस्य पुरुषांतरवेद्यत्वात्। स्वयमपि स्मृत्यादिगोचरत्वाच्च। कर्मत्वे साध्ये दृष्टान्तस्य साध्यविकलतया हेतोर्विरुद्धत्वादिति। नापि स्वग्राहकेणाविवे
चनानुपपत्तेः। न हि प्रमाणग्रहणं यथार्थत्वैकनियतमप्रमाणे पि प्रमाणाभिमानात्। अन्यथा विपर्ययादप्रवृत्तिप्रसंगात्। नतो यदि प्रामाण्यमाप
ततः स्फुरेदपि तथापि नियमहेतोरभावात्प्रमाणमेवेदमिति नि श्चयः कुतः। स च मृग्यते पारलौकिकव्यवहारांगत्वात्। शंकानिवृत्तेनैतदप्रत्यक्षं
निश्चितमेवेति चेन्न। अथ तन्निवृत्तिरेव कुतः। प्रमाणांतरादि ति चेत्। तदपि निश्चयफलमन्यथा वेति। अन्यथात्वे न शंकाविच्छेदो निश्चयकार्यत्वा
त्। स्यात् तन्निश्चायकत्वेनुयोगः। यतेनासौ स्वत इति स्फुरत्स्फुरणमात्रमपि तावदस्तु स्वत इति चेत्। किं तेनानवतदपि। अननुसंहितो पाधेरूपहितप्रत्यया
योगात्। न वार्थोपधानमात्रं प्रामाण्यं तदाभासासाधारणत्वात्॥ अपितु तद्व्यसतोर्भूतार्थोपधानं। न वार्थानुसंधानेपि तस्य भूतत्वमनुसंधीयते। आरोपि
तत्वव्यावर्तकविशेषाननुसंधानात्। अनुसंहितस्याप्यारोपितत्वसाधारण्यात्। कश्चिद्विशेषोप्यनुसंधीयत इति चेन्न। कोपि प्रामाणिकेना अन्यथा अनन्त्यासद
सायां तत्रापि संशयो न स्यात्। अस्यासदशापत्तेस्त्वनुसंधानं व्याप्तिज्ञनग्रहजनितसंस्कारसमुद्भवप्रभवस्मरणबलेन प्रवृत्तमाणांतरशरीरे प्रविशतीति परतएव
पाविशिष्यते। तत्रापि नवस्थेति चेन्न। नतावदसौ दृष्टान्तद्वारिका प्रागेव तन्निश्चयात्। फलद्वारिकानुस्यादपि यद्यवश्यं हेयं प्रामाण्यमभ्युपेयेत। अज्ञातप्रामा
ण्यनकथं परप्रामाण्यवेदनमिति चेत्। यथाविषयवेदनमिति। अस्तु तर्हि धर्मिलिंगद्वारिकाताभ्यामनिश्चिताभ्यामनुमानात्। तन्निश्चयस्य च प्रमाण्यनि
श्चयमंतरेणानुपपत्तेः। न। द्वैताभावात्। यत्र हि लिंगज्ञाने धर्मिज्ञाने वातथ्यातथ्यत्वेन द्वैतमुपलभ्यते। तत्र तथ्यत्वानिश्चये लिंगमात्रासशंका कोटितया
न निश्चीयते। तत्र तु तज्ज्ञातं तदेकनियतं तद्वतावतैव लिंगानि निश्चयस्तदाभासशंकानुत्थानात्। एककोटिनियतो ह्यनुभवो निश्चयः। ज्ञानतद्धर्मग्राहिणि वज्ञा १७

नेन द्वैतमिति व्यवस्थितिरेवाप्रामाण्यनिश्चयस्तु तस्यापि रतएवेति न्यायसंप्रदायः। अतएव विशेषान्नादृशस्य स्वतएवेति तात्पर्यो वार्यः। स्यान्मतमेतदेव तु कथं नि
श्चेयं यदेवं भूतमेककोटिनियतमेवायावता। नाप्यनवस्थेति चेन्न। व्याप्तिज्ञानस्य साक्षादात्मन्यत्रावपि सर्वोपसंहारेणायमुपाधिमुपादाय प्रवृत्तेः। स्वहृत्वात्
तज्जातीयत्वं हि तत्रोपाधिः स चतत्राप्यविशिष्टमनुव्यवसायत्वात्। न च सामान्येन नियमनिश्चये तदा लिंगितद्विशेषे ह्रशंकाशः। यथावाचकः शब्द इति स्वा
र्थतो वा वकत्वं न सार्वादिधत्ते वृत्तिविरोधात्। तथापि सामान्येनयमुपाधिकल्पप्रवृत्तस्वहृत्वात्कशब्दो वानकोनेवेति। शंकापानपरिभूयतेनाप्यनवस्थैतमि
हापीति। तत्कोऽत्र भवति। यदि धर्मिज्ञानव्यतिरेकेणालंबनमसदालंबनं वा भवेत्तन्निषिद्धं वनत्। यद्यनुव्यवसायोव्यतिरेकेदर्थकर्मकोनस्यात् ज्ञानेतरस्यार्थप्राव
त्याभावात्। यदि तज्जातीयं व्यतिरेकद्व्यतिरेकेण कविद्यवतिष्ठेतातदव्यवस्थितौ व्यतिचारोपि न स्यादन्यथाख्यातिरूपत्वात् स्यात् तत्त्वस्थितौ वान्यथात्वं स्यात् तदवधित्वा
दिति। एतेन स्वप्रकाशाराववस्थयोरविशेष इति निरस्तं। असत्ख्यातेरात्मख्यातेश्च प्रतिषेधात्। अन्यथाख्यातेस्तु तत्त्वख्यातिमन्तरेणानुपपत्तेः। सा च जागरेपि यदि न स्यात् न
स्याद्वति। तथापि कथनयोरवस्थयोर्विभागः कर्तव्य इति चेत्। न लोकसिद्धत्वात्। किमनयोर्लक्षणमिति चेत्। कर्तृकर्मकरणदेशकालप्रबंधबाधकाकतालीयसंवादवा
न् स्वप्नस्य। एवं चकाकतालीयः कस्यचिदेवविषयस्य बाधो जागरस्येति। एतेन वा व्यप्रवंधो ऽवस्थाविशेषः स्वप्नः। प्रबंधबाधकादिर्व्यप्रबंधक्त्वो
जागरितमित्यपि इष्टव्यमिष्टविषयादिकृतस्मान्न धर्मेवविश्वंभर प्रयोजनत्वात्तु सत्त्वे मुक्तिरूपेह्नितमिति युक्तमुत्पश्यामः। नहि नैयायिकानां जगत्परि
ह्रोणे को यमभिनिवेशातिशय इति चेत्। स एष तदपेक्षायांन्या याभासावकाशे न्याय मार्गविप्लवो भवेत्। यावन्यायरुचिः प्रवृत्तत्वमधिगच्छेदिति
त्रियेति॥ अस्तु तर्हि गुणगुणिनोरभेदान्तेरात्म्यं रूपिकज्ञानमा त्रपरिशेषादिति चेत्। उच्यते। अस्मिन्नावदिह दर्शनस्य शना भ्यामे कार्थानुसंधानो तदि
दमकं कविषयं वास्यात्समुदायविषयं वा तदतिरिक्तवस्तुविषयं वा। वस्त्वननुरोध्याकारविषयं वा अलीकविषयं वेति। न तावदाद्यः। न हि भवति तदेव रूपं स ए
व स्पर्श इति। न च रूपं हीन्द्रियग्राह्यमथ स्यापि नीलादिप्रत्ययप्रसंगात्। न चैकमेव वस्तु करणभेदेनान्यथान्यथा प्रथत इति युक्तमनात्मकत्व प्रसंगात्। भेदाभेदव्यवस्था
नुपपत्तेश्च। नापि द्वितीयः। सह्येकदेशतया वा। एककालतया वा। एककार्यतया वा। एककारणतया वा। न तावदुपादानतयैकदेशसंभवस्तयोः प्रतिनियतोपादा
नत्वात्। स भवं वातदवद्व्यमिति पर्यवसितं विवादेनानाप्यधिकरणीभूतभूतलाद्याधारतया नहि संभवः। वस्तुषा ह्युपलभ्यमानभूतलरूपविशेषघटोपि वस्तु रूपे
वोपलभ्यमानो रूपविशेषघटादाधार इति शक्यते निश्चेतुं द्वयोरधरोत्तरभावेनैकज्ञानसंसर्गित्वाभावात्। तदधिकरणस्पर्शादयोपीति तु कस्य प्रमाणस्य विषयः
नहि स्पर्शादयश्चक्षुषो भवन्ति विषयाः। त्वचा वायं व्यापार इत्यपि नास्ति तथापि भूतलघटस्पर्शयोरेवाधाराधेयप्रतीतेः। न च समुदाययोः प्रत्यासत्तिः परस्पराश्र
यप्रसंगात्। एकाधारतायां हि समुदायेनानुसंधानं ददतदनुसंधानेवैकाधारतानुभव इति। अनवस्थाप्रसंगाच्च। भूतलस्यापि समुदायत्वं किं कृतमित्यनुया
गानिवृत्तेः। अत एव नैककालतयापि। तयोरेककालतायां प्रमाणाभावात्। भावे वा रासभकरभयोरप्येककालतया समुदायप्रसंगः। भेदाग्रहस्य प्रकृतेप्यसं

आ.त.वि.

भवान्। अतएव नैककार्ये तथापि। उपादेयरूपस्यैकस्य कार्यस्याभावात्। एकोदकाहरणलक्षणक्रियेत्याद्यपि न युक्तं। रूपातिरिक्तस्योदकस्यानभ्युपगमात्। एकैक
स्यानेकाहार्यत्वप्रमाणाभावात्। समुदायस्यवासिद्धेः। अतएव नैककारणतयापीति। निमित्तभेदेन तु समुदायव्यवहारे ऽतिप्रसंगान्न तृतीयेनु न विवादः। नापिच
तुर्थः। स हि विज्ञाननयमाश्रित्य वा स्यात्। द्विचन्द्रादिवद्विसंवादाद्वा। आद्ये रूपादिषु कः पक्षपातः प्रमेयत्वे क्रियास्थितेश्च न द्वितीयोपि। ते ह्यपि रूपादीनामेवेति चेत्।
न तेषां किं तु तत्स्वभावत्वे किं न स्यात्। बाधकादिति चेत्। न तावत्क्रमयौगपद्यविरोधो रक्तारक्तादिविरोधो वा बाधकं। निषिद्धत्वात्। क्षणिकपरमाणुरूपद्वयेनाक्रान्ते
स्थौल्यसंबंधाभावादिति चेत्। असंबद्धानां वदस्तु कथं तद्व्यपतीयेतेति चेत्। तेषां तथोत्पादादिति परिहारोऽस्तु। तवैव यथा शरीरं चेतनावदिति। रूपादितिरेकसमर्थस्यार्थक्रि
यासिद्धेः। किं तदतिरिक्तद्रव्यकल्पनयेति चेत्। न। तावन्मात्रेणैव समर्थस्यार्थक्रियासिद्धेः किं रूपादिकल्पनयेत्यस्यापि वा वक्तुं शक्यत्वात्। एकाकारप्रसंगात्। प्रतीयमानत्वादिति
चेन्न। तुल्यं। एतेनालीकविषयता निरस्ता। अत एव साधनत्वाधनमिति चेत्। किं तन्न सहोपलम्भनियम इति चेत्। न। असमसहोपलम्भनियमस्यासिद्धेः। पीतशंखविभ्रमा
दौ श्वैत्यानुपलंभेपि शंखोपलंभात्। नासौ शंखः किं तु शंखवत्तैमिरिककेशवदिति चेत्। अहो गुणवद्विद्वेषः। यत्तैमिरिककेशाः करपरामर्शप्रतिनियतकेशार्थक्रियायोर
यायात्तसत्त्वी। ते च वस्त्रापयति इह तु तत्सद्भावेपि शुभ्रतामात्रानुप लंभादिति चेन्न। अहो गुणवद्विद्वेषः। यत्तैमिरिककेशाः करपरामर्शप्रतिनियतकेशार्थक्रिय
योरसत्त्वात्तसत्त्वी। ति च वस्त्रापयतीह तु तत्सद्भावेपि शुभ्रतामा त्रानुपलम्भकत्वादिति चेन्न। वस्तु नौच्यो भिरूपलभ्यो ऽसौ। अथ नेत्रप्रतिपत्तिः। न व्याप
कानुपलब्धिमात्रेण व्याप्यतदुपलब्धौ निवर्तितो दहनानुपल ब्धौ धूमतदुपलब्धेरपि निवृत्तिप्रसंगात्। तत्रापि वा किं तु कल्पयसि धूम इव सो न तु धूम
एव पावकवत्तानुपलब्धेरिति तत्स्यात्त्व्यापकानुपलब्धेर्व्याप्यनि वृत्तिः। किंतु व्यापकनिवृत्तेः सा वा तत्सिद्धेति वाच्यं तदेतत्तुल्यं प्रकृतेपि उपलब्धौ अस्तु व्याप्ति
रिद्धैव तत्र श्वैत्यानुपलंभेपि शंखोपलंभेनोपि शंखोपलंभात्। द्विगुणक्तौ स्यादेतत्। तत एव शंख उत्पन्न इति चेन्न। गुरुणांतरेण श्वैतस्यैवोपलंभादिति। नाप्यसम एव सहोपलंभनिय
मो हेतुरनैकांतात्। अन्तःक्रांतरेण दृश्यं तत्क्रांतरेण सह नियमेनोपलभ्यते तेनो भिन्नं वेति। देशाविच्छेद इति चेत्। नासिद्धेः। देहदेहिन्यामनैकांतात्। न तयोरविच्छेदस्तदनुपलंभेप्युप
लंभादिति चेन्न। तुल्यं रूपादावनुपलंभेपि न दहनामुपलब्धेः न चापि न विपर्ययः कदापीति चेन्न। तुल्यं न हि देहानुपलंभे देहोपलंभः। स्वदेहप्रत्यक्षोपलंभेपि देहस्योपलंभनं संगच्छते च स्वदर्श
नो वन्निवन्निनियत्निसामग्रीसापेक्षनियमेन वसहोपलंभो वा देशाविच्छेदो वा स्यात्। नियमेन विरुद्धधर्माध्यासाद्भेदश्चेति को विरोधः। धर्मविरोध एव कोन्येति चेत्। न। तदुपलं
भेप्यनुपलंभस्य सदादिवाभान्तविशेषेत्यनिषेध इत्यादीनीलमुत्पलं वलती सादेवव्याप्तिनेदनिराकरणे पूर्वैकाचन्यायोनुवंधेयः। अन्यथैपापि भेदानां। अभेदेवध
र्मे धर्मिणोर्दूराद्दूरतया ग्रहणेऽपदूरपदूरीकृतः। न च पुरुष तेन नधेवार्थस्योत्पादः एकस्य द्वैरूप्यायोगात्। न चान्योन्याश्रयो। एकदेशनयानवेन प्रतिसंधानात्। नव
चात्रावा। तिन्नदेशस्य तथात्वस्य प्रत्यासीदताप्यनुपलंभात्। न च निरालंबन एव तदुपलंभो दूरादिदेशप्रतिनियमानुपपत्तेः। न चाधिपतिप्रत्ययत्वात्तस्येति युक्तं। अ
नुभवानात्तदेशोल्लेखानुरोधात्। उल्लेखे वा स एवालंबनप्रत्ययः स्याद्वन्मात्रानुबंधित्वात्। दालस्थनव्यवहारस्यानदेशोस्थानेलंबनं न तु रूपादिरिति सोपपत्ता। अनुपलब्धविशे १८

सत्यादेशादेशिनो रविशब्दत्वान्नवदत्त्वीयां सोपि विशेषः। स्फुरं रत्येव न तु निश्चीयं तद्द इति युक्तं। न हि योगविसंयोजनयोस्तद्वेष्टरन्यस्यतारस्थूहगतयः प्रतिनीतिशकं
त्रतिपादयितुं। अनिश्चयानुपपत्तेश्च। अनुभूतो ह्यर्थो न निश्चीयत इति हेतुर्वाच्यः। वासनानुद्बुद्ध इति चेन्न। निःशेषविशेषवत्त्वधर्मि लमुपलभ्य विरूपत्वेन प्रकृतिसम
रोप्यनुतत्त्वव्यापारानुसारिनिश्चयानुदयात्। तथापि वान्तत्त्वकल्पनायां सर्वं सर्वदा सर्वं जानातीति न तु विनिश्चिनोतीति किं न स्यात्। आत्रांतिविशात्तद्विपरीतविशेषनिश्चय
तु नूतविशेषानिश्चय इति चेत्। अत्र तत्त्वविपरीत्यनिश्चयस्य सर्वत्र नाश्वाससंप्रसंगात्। यत्र च विपरीतस्यापि न निश्चयस्तत्र का वार्ता यथा पूर्ववीर्नेत्रगौरवीनां सं
योगवियोगयोरिति॥ अस्तु तर्हि नैरात्म्यमनुपलब्धेरिति चेन्न। नासर्वदृष्टः संदेहात्। अर्वाग्दृष्टेरव्यभिचारात्। दृश्यत्वविशेषणान्नैवमिति चेन्न। नात्रसिद्धेः। परोपगमसिद्ध
ं दाप इति चेन्न। नाधत्वंत्तसाधनत्वात्। यदि वपरम्भदृष्टे वा न वमस्युपगच्छेन्नैसोनंसायमिच्छंस्तके नायदि वपरात्दृष्टिमवचत्यदृष्टितमस्युपयादेवमपि संतन वेत्तानत्वं
शकं तस्य नद्रुपदिनरूपत्वादिति संक्षेपः। विस्तरस्तु सत्तासणिकादिदृष्टीनीयः। अथात्मसद्भावे किं प्रमाणं। प्रत्यक्षमेव तावत्। अहमिति विकल्पस्य प्राणनमात्रसिद्धत्वात्
न वायमवस्तुकः सानुस्यूत्वस्तुको वा अध्यायत्वात् प्रतिषेधाच्च न वलैंगिकः। अननुसंधितलिंगस्यापि प्रवृत्त्ययात्। न वस्मृतिरियं। अननुभूते तदनुपपत्तेः। अनादिवासना
शादनादिरयमवस्तुको विकल्प इत्यपि न युक्तं। नीलादिविकल्प साधारणात्। इद्वासनामुपादायानाश्रयेप्रमाणान्तरेपि कः समाश्वासः यतो नीलादिविक
ल्पेषु समाश्वासः स्यात्। तस्माद्वासनामात्रवादे विदायां गंतुक मपि किं विकारणं वाच्यं। न चामानाभिशब्दो वा लिंगतदाभावो सेवाप्रसक्तदानासे वेति।
त्र्यध्यापचममध्यमप्रकाराणावात्ते न विकल्पः श्चरसंकल्पमात्रं वने तथाऽहमिति विकल्पोपि। तत्रायं प्रत्यक्षपृष्ठभावित्वे साक्षादेव सवस्तुकः। तदाना से तु मृ
लेस्वपारंपर्योत्सवभूनिति। न च वासप्रत्यक्षभिर्वाचेवविनिर्मूलत्वे बुद्धिविकल्पस्यापि तथा वसंगात्। तत्प्रसंवेदनं मूलमिहापि मानसमिति न कश्चिद्वि
शेषः। शरीरादि वस्तु कोऽयं विषयतीति चेन्न। नानिरूपाविशरीरबुद्धिसमुदायालंबनत्वे ऽतिप्रसंगात्। अथ सत्त्वविनिशरीरादावयं स्यादिति हि वाच्यं। तत्र कः पक्षपात इति वच
नीयः। अनन्यथ सर्वसत्त्वेतावानांतथा वयदा तेनैव तदनुभूयते तदा प्रत्यक्षं प्रत्येतव्यादव्यतिरेकादहमिति स्यात्। अतएव घटादयो न कदाचिदन्यथानुभवितव्या इति नक
दाप्यहमास्थ इति चेन्न। एवं तर्हि तन्मतेऽप्ययमहंप्रत्ययः शरीरादावारोपवतः प्रत्येतुरन्यत्वात्। बुद्धौ मुख्य इति चेन्न। न तस्याः क्रियात्वेनानुभूयमानायातिन्नस्यत क
र्तुरहं हि न प्रतीति वदहं जानामीत्यनुभवात्। नीलादिप्रत्ययस्तथाकारवत्प्रतिपत्ताकारोपि प्रतिपत्तेरेवायमात्मतयाभासत इति चेन्न तर्हि प्रत्येतव्य प्रतिपत्त्राकारयानुभूयाग
तम वानुसिद्धं नः समीहितं। अत एव पादानमात्रमिति चेन्न। नात्रति नासनेता दाकारस्यापि प्रतिभासप्रसंगात्। आरमंतरेणाकारितोः। नवता च नानु। प्रवृत्तिसन्तानान्तरा
दन्य एव बुद्धिसंतानः प्रतिपत्तायं तमालयविज्ञानमित्याचक्षत इति चेन्न। अपि तर्हि प्रवृत्तिविज्ञानोपादानमनादिनिधनः प्रतिपत्ता स किं संतन्यमानज्ञानरूपः स्वादि
प्रतीतो वेति विज्ञाप्य रिशिष्यते निःशेषिताः वासना भागे वेति॥ कः पुनरत्र न्यायः। प्रतिसंधानं। तथाहि दमसिद्धमतर्थं च विरुद्धमविशिष्यमनैकांतिकमिति चेन्न। न तावद
सिद्धो ऽयमनिश्चयात्। त्रिज्ञानमात्रमतविवर्तितान्तरिक्षंकार्यकारणयोरेकसंतानत्वनियमः सोपि विरुद्ध इति चेन्न। एकोपि न विवक्षितो नः। कस्तर्हि। पूर्वापरविषम

ककर्तृकतयाविनिश्चयः एषापि नासमुपादानोपादेयभावेनाप्युपपद्यत इति चेन्न स्थैर्यसिद्धौ तदभावान्न दृष्टौ कार्यापि नैकजातीयत्वसतिनदुत्पत्तिरेवोपादानोपादे
यभावः शिष्याचार्ययोरपि तथाभावप्रसंगात् नेदायहेतुत्वेनेति चेन्न तदभावात् शरीरदायहस्यावस्थायामिति चेन्न नतितद्भावयोरनुपलब्धापि नैकत्वा
त्मनाति प्रसंगात् घटकपालक्षणयोस्तथाभावप्रसंगाद्वा एकाधारतानियम इति चेन्न तस्यवाप्यवस्थातृणिकपक्षे विषमसमयानां क्षणानामभावात्का
स्यनिकस्यवातिप्रसंजकत्वात् शरीरयोरपि समानदेशतानिमानात् एतेनमन्तसमनेकावसायः प्रकृतिविक्रियानतो हेतुफलयोरुपादानोपादेयलक्षणमि
ति निरस्तं काष्ठस्यतु प्रकृतेर्विकृतिरंगार इति कुतो निश्चितं तवतावत्तावद्धेत्वभावो विकारः किन्नस्यात् वह्निसंबन्धेकाष्ठादेवतु सत्वेरिति चेन्न काष्ठसंबन्धेवह्नि
रेवतदुत्पत्तिरित्यपि कल्प्यतां पार्थिवं पार्थिवोपादानकमिति निश्चयादिति चेन्न कुतएतत् सजातीयेषु तेषु तथादर्शनादिति चेन्न एतदपि कुतः अन्वयसमवायसा
यादिति चेन्न अवयवे यं समवायानामयद्विषाजातं सादेश्यं वा तत्स्यात् रसाएकसंतानत्वं चेन्न तदपि तदुत्पत्तिमात्रं चेन्न निमित्तनैमित्तिकयोरपि तथाभावप्रसङ्गः उपा
दानोपादेयप्रवाहश्चेत् तथैतेनैव तद्व्यवस्थाप्येत तद्धेतुतावत्प्रतिसंधानमेवोपादानोपादेयलक्षणमिति चेन्न नात्मात्माश्रयप्रसंगात् तद्योग्यतेति चेन्न सैवेयमे
वकेति विवेच्यं शक्तिविशेष इति चेन्न सतावन्न प्रतिक्षणं नियत :तथाहि तेन तत्कर्तृत्वं तथा तादृशाणि तत्कर्तृत्वमित्यपि नियमश्चान्यथातेन तत्राक्र
नमित्यपि न निश्चीयेत क्षणस्य दुरवगमत्वात् तथा च निरीह ज्ञानायते आकस्मिकं च कार्यस्य तादृशत्वमापद्येत तथा च नियमउपलभ्येत नापि
प्रतिसंताननियतो विशेषाभावात् अस्ति चेत् प्रमितिरेव ना अनुपलब्धिबाधितत्वात् न हि शिष्याचार्यनीलपीतयोर्मात्रयापि ज्ञातिकृतं विशेषमुपल
भामहे अदृश्यत्वादयमदोष इति चेन्न दृश्यसमवायिन्याज्ञानेऽदृश्यत्वानुपपत्तेः उपपत्तौ वायुमादावप्याकाशप्रसंगात् तथा चावान्तरसद्दवान्त
रस्मरणवद्धेः कार्यः स्यादिति शंकाकलंकितत्वात्र धूमसामान्यमग्निं गमयेत् एवमेतद्दाहस्यैव तथाभावादिति चेन्न नात्रापि शंकायाः अदृष्टत्वात् तस्मात्कारण
स्यवेजात्यं प्रमाणसिद्धं कार्यस्य तोसादृश्यप्यवान्तरजातिभेदः कल्प्यते हेतुवैजात्यस्य फलवैजात्यं प्रतिप्रयोजकत्वात् अप्रयोजकत्वे तस्याकस्मिकत्वप्रसंगात् का
रणसाजात्येपि तु कार्यवैजात्यं सहकारिवैजात्यप्रयोज्यं स्यात् इति युक्तमुत्पश्यामः अन्यथा कृते परलोकोऽपि न सिध्येत् अवेतनोपादानकमपि ज्ञानमवान्तरजातीयं
स्यात् चेतनमवान्तरजातीयं न चेत् दृश्यजात्यजन्यदपि किंचिदेव निमित्तं न विद्यतीति शंकायाः समुत्थापयितुं शक्यत्वादिति अस्तु तर्हि सहकारिभेदान्नियम इति चे
न्न सएवैकः कर्तेति गीयते अथैक एव कर्ता न तु पृथ्वादीनां सहकारिपरंपरेति कुतो विशेषादिति चेन्न तत्कर्तृत्वं निमकर्तकेष्वेव या वर्तते न तु तादृक् सहकारिकत्व
मित्यतो विशेषात् कुतश्चिदेवमपि स्यादिति चेन्न ननु सएव विशेषश्चिन्त्यते स च तत्स्वभावत्वं वा तज्जातीयत्वं तत्सहकारित्वं वेत्यतो नान्यतिरिच्यते तत्र प्रथमो संभ
वी द्वितीयोऽतिप्रसंजकः तृतीयो नियामकाभावः तत्रापि तज्जातीय एव परिशिष्यते गत्यंतराभावादिति अथवासंघातं वचनापि नायमुपाधिरस्त्वतावन्मात्रस्यानिर्वचनस्यात्
तथा हि सर्वज्ञः स प्रत्ययानेककर्तृकतया प्रतिसंधत्ते न वा आद्ये तत्प्रतिसंधानादेव प्रतिसंधातुरेकत्वसिद्धं तदानीं तदस्याविशेषस्थैर्यस्य सर्वैरेव प्रतीतेः प्रतिसं १९

धातुः क्षणिकतायां सर्वत्रैव नाप्यनाकलनात् अथन प्रतिसंधत्ते न तर्हि कार्यकारणभावमात्रनिबन्धनं प्रतिसंधानं न ह्यस्मिन्संभवोऽपि यदन्वयेऽपि स्यान्न तथा भवन्मात्रनि
बन्धनमिति प्रतिसंधानानुसंधानतत्प्रतिसंधानमतो न तावन्मात्रात्कर्तृत्वेति कल्पसिद्धिरिति चेन्न तर्हि सर्वज्ञस्यापि विपर्ययः आहार्यत्वे दोषाभाव इति चेन्न निर्बन्धनात्तदपि
कथमकस्मादाहार्यः अन्यस्य स्वस्य वा हीति वाच्यं भेददर्शनादर्शनाभ्यामिति चेन्न प्रवृत्तिज्ञानानां भेदस्य सर्वज्ञैरपि दर्शनात् विषयाएवनित्याः प्रतिभान्ति न तु बुद्धय इति चे
न्न तासामपि भेदनिश्चयात् विषयभेदा च भवेनपि ज्ञानानामसदृशी नात् यदि च भेदग्रहेऽपि बुद्धिमात्रेण तदग्रहो भेदारोपः उपयुज्येत पार्थिवतया ह्यत्रा काष्ठकाष्ठादंगार
त्वात तस्माच्च भेदेन प्रतिसंधीयेत न चैवं स्यादेतत् आलयभेदाग्रहात्प्रतिसंधानमिति चेन्न न सहस्मादयं प्रवृत्तिसंतानादन्य एव वा स्यात्तदाक्षणिकादात्मिकानेकाद्
प्रत्ययरूपा वा नतावदाद्यः न घटस्मद्दिक्याभिधः स्वतंत्रसंतानद्वयमनुरूपयेत् सत्यपि वा परस्परमनुपादानोपादेयत्वात् अपरस्परस्याकलितार्थानुसंधानबंधः तथात्वे
वा चैत्रमैत्रादिष्वपि प्रसंगः उभयोर्वोपादानत्वे एकमप्यनेकाश्रितमिति किमपराद्धमवयविसंयोगादिभिः न चालयविज्ञानोपात्ते प्रवृत्तिविज्ञाने न किंचिदुपादत्त इति युक्तं त
त्रावत् निमित्ततामपि न यायादुपादानत्वयापत्त्वान्निमित्ततायाः अन्यथानिमित्ततामात्रमुपगम्यैकस्य निवृत्तौ सर्वेसन्तानोच्छेदो विशेषो वाऽस्मि कचतस्थरक्षणानाम
किं विकरणशक्तिविहतेरसत्त्वप्रसंगमन्यथा च पूर्ववत्क्षणानाम पीत्यनेन पर्यायेण किंचित्करं तदा दापद्येते तिसाधुकार्यकारणभावः प्रतिसंधाननिबन्ध
नं समर्थितः स्यात् अस्मादन्यदेव किंचिदुपपादयीत तथा च न प्रतिसंधानमपूर्वो न स्वसन्तानप्रवृत्तिश्चयस्येते ति एवं च अशक्तिरनुपादाना दनादाना
दत्ते तामभिधानप्रतिसन्निवृत्वशंकरोऽनेकसंश्रितिरिति संग्रहः ना पिद्वितीयः तस्यापि हि भेदाग्रहः स्वरूपतो वा स्यात् विषयतो वा आद्येऽपि पूर्वोऽहमिति प्रत्ययमात्र
हापत्तेः निर्विज्ञाने यापि वा न तावदाद्यः अहमित्यज्ञासि चमिति ज्ञानाम्यहमिति ज्ञास्यामीति त्रैकाल्याद्गृह्यस्य भेदनिश्चयमंतरेणानुपपत्तेः कथं विदुपप
त्तौ तदस्यैव प्रतिसंधिनुवितानप्रवृत्तिज्ञानार्थानामपि न वक्ता योपि भेदाग्रह इति चोक्तमेवाभावविषयतः स हि घाकारो वा वस्वंतरं वा ऽलीकं वेति नाद्यो हि क्वचान
द्वितीयः अद्वयमनभ्युपगमात् योप्यभ्युपगच्छेत् सोऽपि विरुद्धधर्माध्यासाद्भेदमिच्छेत् तन्निवृत्तौ वा स्यन्निवृत्तिं न तृतीयः अहमहमिति विकल्पस्य सवस्तुकतायां प्रागे
वसाधनात् अवस्तुकत्वेऽपि न तत्र प्रकृतोपयोगि भेदाग्रहसंभवः सदसदारोपितो सत्वव्यविकरणा व्यपदेशा भेदेन च द्विषस्यापि भेदस्याग्रहो भेदारोपोऽपि यितया
तत्रन्संभवतीत्युक्तत्वादिति अथ वा इदानुभवः कालान्तरभाविनीं स्मृतिं जनयेत् न तु नित्यो वा संस्कारः सोऽप्यनिन्द्रियः प्रत्यक्षसिद्धो वा अतीन्द्रियोऽपि तत्कालस्थायी
सन्ननुमानो वा अध्यवसि ज्ञापितद्वुत्तरबुद्धिधारारूपं स्यादन्यो वा तद्विशेषो वा विशेषोऽप्यनुभवत्सन्नान्वेजात्यं वेति तत्र न प्रथमः अनुत्पन्नं न च यथास्वपारविशे
षात् नापि द्वितीयः तस्यानुपलब्धिबाधितत्वात् नाप्यनुभवप्रभवत्वमात्रं विशेषः न हि कर्मकरकरोपनीतमेव वीतं तिमा माप्यां कुरं कुरुते ननु प्रमादपतितं नाल
धानीलाद्यनुभवमत्रानः पीतानुत्तनवकांपनीय तं नीलाद्यनुभवेनैव वेति न कश्चिद्विशेषः एवं वा न तु नूनं तेपिस्मरणप्रसंगा न च वा नु तेपीतिशालि प्रजनकत्वं न तस्य
शालि प्रतिसंधान न नियम इति चेन्न क्षीरजंबूरसपायिनीलभवनक्षनरवजनितविपरीतधारावतो व्यदनियमदर्शनेन तस्याप्रयोजकत्वात् वैजात्यं तु विशेषं

आत्मतत्त्वं ॥ नवेत्यां यद्यादीराव सेकादशसंवपरिहृत्यवमात्रुर्यमुपादायानुवर्तमानामलकीकालांतरपिफलेमाधुर्यमुन्मीलयति।लाक्षारसावसेकाद्धावलिमानमप्यादायरक्त
तामुपादायानुवर्तमानंकार्पासबीजं कुसुमसुरक्तंतानवेवं प्रकृतौजपाकुसुमाद्युपधानसंनिधानेपितद्रूपतामनादायधवलिमानमेवसंतन्वानस्यस्फटिकस्येव ज्ञान
स्यविषयोपरागमपगमय्य विद्रूपतामात्रेणानुवर्तेः सर्वाकारत्वमेव सर्वज्ञानानां किंतु कश्चिदाकारः पटुरन्यत्वपटवद्रतितु स्वदर्शनसहायतोविरुद्धधर्माध्यासादपि नत्वं
॥ नहि सएव पटुरपटुश्चेति संभवति।न च स्वसंविदितत्वस्यापाटवापेक्षणम्।निराकारपक्षेपियाबाधार्थावुद्धेर्विषयसाक्षात्स्फुटेव साथत्रत्वस्फुटतासातस्याविषयः
तद्यात्वेवाविषयेतरप्रत्यवस्थानस्यात्।अंशेन वैयुक्तमेतदितिदर्शितंप्राक्।तस्मादतीन्द्रियः संस्कारः परिशिष्यते।सचनसंतन्यमानःतत्रैव स्मृत्यादिप्रसंगेपवृत्तिसंतानेफलान
वकाशप्रसंगात्।अन्यत्रसंस्कारेणान्यत्रफलेअतिप्रसंगात्।परंपरयैकोपादानतयानियमेसंस्कारांतरसत्त्वेपिस्मृतिप्रसंगाद्वातस्मान्वोपादानएवस्मृतिंकरातीतिगत्यंतरा
भावादापातत्तिक्रमप्युपेयमेवेतियावस्मृतेःकालांतरसंबंधात्संस्कारतदुपादानयोरैक्यस्थैर्यमयत्नसिद्धमवर्तनीयंवेति।एतेनधर्माधर्मलक्षणोपि संस्कारोव्याख्यातः।तथाचयो
यः संस्कारःक्वचित्संतानस्याहितःसतत्रैवफलदानयोग्योनान्यत्रेत्यादिनिरस्तोऽतिरिक्तसंस्कारपक्षे द्वितोयोपिकरणत्वात्।विशेषलक्षणस्यवघरूपासिद्धत्वात्।अविशिष्टा
न्तरकार्यप्रवाहमात्रस्यचविरुद्धत्वादितिनवातीन्द्रियोपिसंस्कार   ःसौगतनयेसंभवति।तस्यज्ञानत्वपरोक्षत्वानुपपत्तेः।अज्ञानत्वेज्ञानोपादानकत्वायोगात्।सं
तानांतरत्वेनज्ञानस्यापिपारास्तेतदन्तःपातिनःस्मृतिसुखादेरपित   द्यावत्प्रसंगादितितानदिदमुक्तरूपंप्रतिसंधानेनिमित्तत्वतयाप्रमनिमित्तकत्वेनियमानु
पपत्तेः।तत्रानेककर्तृकत्वेनाप्तीतियापकानुपलब्धाविविपरातत्वि   वर्तमानंनिमित्तवत्पककर्तृकत्वंविश्राम्यतीतिप्रतिवेद्यसिद्धिः॥एवंसतिवाच्चयोपिनर्तकीभ्रू
लतान्दपादादृष्टव्यासेवहि।नूनंतातएवपरमाणवःप्रतिसंधी   यमानानांज्ञानेनिमित्तत्वेनावस्थिताः।विरुद्धधर्मविरहिविषयत्वेनतुविशेषणीयमत्रप्रति
संधानमन्यथायएववालत्वयादृष्टः सएवयुवामयेत्यनेनानकान्तानन्वसिद्धमिदंविशेषणंदेहस्यचचेतनत्वात्।नेवदेहत्वमूर्तत्वमूर्तत्वरूपादिमत्त्वादिभ्यःनवमूर्तानांम
मुदायपर्यवसितंचतन्यंप्रतिदिनंतस्यान्वयपूर्वपूर्वदिवसानुभूतस्यास्मरणप्रसंगात्।नापिप्रत्येकपर्यवसितंकस्वरणाद्यवयवविगमेतदनुभूतस्यास्मरणायोगात्।देहस्य
चनवबालस्यप्रथममप्रवृत्तिप्रसंगात्।इष्टाद्येषावत्तेरोणप्रयत्नानुत्पत्तेः।दृष्टान्तुपायतानुसंधानंविनावेष्टानुत्पत्तेः।इह जन्मन्यननुभूतस्यप्रतिबंधस्याभूतोप्रतिसंधा
नायोगात्।जन्मान्तरानुभूतेवानुभवितरित्तस्मसाकृतं।न्येनास्मरणात्।अनुभवादीनांचवस्त्वन्तरानांकार्यकारणभावस्येहवजन्मनिनिश्चितत्वात्।तथावततदभावेतदभावस्यतु
लनत्वात्।अन्यभावतत्वप्रसंगात्।अतएवनेन्द्रियात्मित्वेतयत्तोदर्शनस्पर्शनाभ्यामकार्थग्रहणाद्वानवमनस्तथा।तस्यकरणत्वेनैवानुमानादितिवंचसिद्धःपरलोकात्मे
सिद्धिश्चअनादिश्यासावीतरागजन्मादर्शनात्।अनन्तश्चसतो।नादित्वात्।द्रव्यंसमवायिकारणत्वात्।विभुश्चनित्यद्रव्यत्वेसत्यमूर्तत्वात्।अमूर्तश्चनिःक्रियत्वात्।निः
क्रियश्चनित्यत्वेसत्यस्पदादिप्रत्यक्षत्वात्।प्रत्यक्षधर्माश्रयत्वाद्वेति।तर्कोऽपि।तत्रयन्तिआदिमत्त्वप्रथमंप्रवृत्त्यनुपपत्तेःवेदेवाप्रवृत्तिप्रसंगः।सातत्वेअनादेःसत्वानुप
पत्तिप्रसंगः।अद्रव्यत्वेनिर्गुणत्वप्रसंगः।अविभुत्वदेहनपवनादःक्रियानुत्पत्तिप्रसंगः।नचसंयुक्तसंयोगात्तदुत्पत्तिःमारुतक्रियापहारकस्यतस्याभावात्।अन्यथा हत २०

स्यचतद्वत्त्वातिप्रसंगात्।मूर्तत्वेनित्यस्यास्मदादिप्रत्यक्षधर्माधारत्वप्रसंगः।विशेषगुणवदारंभकत्वप्रसंगश्च।सक्रियत्वेमूर्तत्वप्रसंगः।इतिशास्त्रार्थसंग्रहः।अणुरप्यमो वि
ज्ञानासमवायिकारणसंयोगाधारत्वात्।मनोवत्।अणीयांसमणोरपीतिवाधविरोधावितिकश्चित्।तदयुक्तम्।आत्मान्यविभोमनसोऽणुत्वासिद्धेस्तत्संयोगकर्मादेवक्रियाकर्मो
पपत्तेः।आगमश्चमहतोऽहिमहीयासमितिप्रथमपादमपहाय पन्यप्रसन्नत्वमनेन॥।।।आदेतत्।सिद्धोप्ययमीदृशोदेहएवात्मानदर्शीहितदुपकारिणिरज्यतेतदपकारिणंच
द्वेष्टिरागद्वेषौचमूलंसंसारस्यायमुनतदपथ्यत्रास्तातदुपकारापकारिणमपिनत्वोनरजन्नद्विष्यन्नसंसरेदितिज्ञानाकेनवनैर्विष्वक्समुज्ञाणिनेराश्यमेवभावनीयमितिचे
न्नानात्मदर्शिनोमुमुक्षुत्वव्याघातात्।नह्यात्मानमप्रतिसंधायकश्चित्दुःखहानमिच्छेत्।मुमुक्षुर्वाऽपवर्गमयादपवर्गापवर्गफलभागिनाभवितव्यमित्यभिप्रायप्ययावदनियोगा
न्मनुवर्तेत्।अनन्तुरुक्तवाविनियोगनिवृत्तोफलासिद्धेः।दुर्यवनेरागसादृश्यतोऽपिकस्यद्वयेनानत्वप्रबलविषयस्थानिपातमनर्थमनन्तप्रसुवीत।नवेदेवंकुतोऽप्यावहीवेसुखदीवेदि
ग्याद्यनिःशंकमुखापातः।यन्नतमुपकारिणिरज्येनापकारिणिद्विष्यादितितदेवमनन्।योहिमोत्तसुपकारमनुतेसतद्वेतौरक्तःप्रमुपादानप्रत्यरिपंथिनेद्वेषादलंप्रत्ययाहाप
रिहरन्नेवसमीहितंप्रसादयेत्।तद्विपर्ययानुपपत्तौ।तसोपिनवेसन्तुकूलमेवप्रतिकूलत्वेनगृहीतंमंदैः।अन्यत्राप्यनुरज्यदन्यदपिद्विष्यादितितुनदृष्टगवैद्यकेपितथापि
दुःखहेतुत्वादिद्रियादिवदसोहीयतामितिचेन्न।आदृष्टोदुःखदे   तुत्वादृष्टोदेयएवसोपाधिसत्वतथा।निरुपाधिरपिहीयतामितिचेन्न।अशक्यत्वात्।प्रया
ज्ञत्वात्।नहिनित्यहानंविनाशोनित्यत्वात्।नापिवियोगोव्या   पकत्वात्।नाप्यप्रतिपत्तिःयथाथयथा तदर्थंयत्नस्यात्तथाप्रतिपत्तेःप्रत्यापत्तेः।उपेक्षातद्विति
वेत्।तत्तैवेतावत्तंकालमुपेक्षातथापितद्वानासिद्धेःनिःप्रयोजनं   चेत्।सोपाधेर्द्विष्यायोगेदुःखहानायनिरूपाधेमुक्तिमर्थपुनःसोपाविलक्षंकयतिचेन्न
वीजाभावादिति।कुतःपुनरयमुपादेयः।तथामतिनावनाक्रमेण   निःश्रेयसमसिद्धेः।किमस्योपादानंविवेकःनुतोऽन्यात्मनःशरीरादेः।किंपुनरत्रप्रमाणम्।अन्य
यआत्माप्रसन्नशरीरमेवहितावन्मूर्ढेनिषिक्तमनात्मानमात्मानंमन्यमानेयतदुपादेयतदनुकूलत्वेनोपविषयानक्षाविनंजते।तथानस्यतिकूलविषयोद्वेषःनत्वेतके
वलदर्शिनःसंभवति।निरुपाधिपुत्रविभलोभाभावात्।तेरनुपकार्यत्वात्।छेदकेदराह्यदशोधाद्यनुपपत्तेः।विधिनिषेधानधिकाराच्चात्मज्ञातिर्विवेचितसंस्कारादुप
गृहेतातत्प्रवृत्तेः।ततोऽनात्मन्यात्मग्रहानिदानंसंसारस्य।मिथ्याज्ञानंचतत्वज्ञानान्निवर्ततेतच्चश्रवणमननादिक्रमेणोत्पद्यते।कारणनिवृत्तौनकार्यंजायतेउत्पन्न
श्चधर्माधर्मप्रवयोगेनक्षीयतइतिन्यायानुसारसंक्षेपः।आम्नायसंक्षेपस्तुअशरीरंवावसंतमित्यादि।तदप्रामाण्यप्रपंचमिथ्यात्वसिद्धान्तभेदतत्वोपदेशोनःपुन्यस
श्चनत्वाघातपुनरुक्तदोषयस्यतिवेन्न।नात्मतात्पर्यत्वात्।निःप्रपंचआत्माज्ञेयामुमुक्षुभिरितितात्पर्यंप्रपंचमिथ्यात्वे श्रुतीनांतद्यात्मनएवैकस्यज्ञानमपवर्गसाधनमि
त्यद्वैतश्रुतीनांद्रूहोपमितिपोनःपुन्यश्रुतीनांचविदिःसंकल्पत्यागोनिर्मनस्कश्रुतीनां।आत्मैवोपादेयइत्यानंदश्रुतीनांगारूडवदनुष्ठानेतात्पर्यंप्रकृत्यादिश्रुतीनांत
न्मूलानांसांख्यादिदर्शनानांचेतिनेयंअन्यथाडिमिनिर्यदिवेदक्षःकपिलातिकापमाउत्तेवयक्तिद्विवेदप्रोथ्याख्यानेदक्षकिंकृतइति॥प्रमाणंत्वत्रतस्यकुतइतिचेन्नश्रा मोक्ष
त्वात्।तदसिद्धमितिचेन्न।नाविश्वस्यकर्तुरनुमानसिद्धत्वात्।विवादाध्यासितंक्षित्यादिकंहिसकर्तृकंकार्यत्वात्।विशेषणविरुद्धोयंहेतुरितिचेन्न।विरोधिविशेषाप्रतीतोविरो

वप्यप्रत्येतुमशक्यत्वात्। तत्प्रतीतौ वा सद्दोपलंभेन विरोधस्य बाधितत्वात्। सर्वथैवाप्रतीतस्यानिषेध्यगोचरत्वमपि कथमिति चेत्। न। स्वार्थानुमानसिद्धत्वात्। ततोपि कथं सिद्धि
रिति चेत्। अप्रतीतस्यापि यं प्रमाणं न च प्रतीतेन विरोधः। शक्यनिश्चय इत्यतो विशेषात्। का पुनरनुमानस्यैवं कृतप्रत्यायने शक्तिरिति चेत्। आकांक्षानुपपत्तिनियमभेदेन त्रिविध
सम्बन्धः। तत्राकांक्षानियमाभ्यामन्वयी। अनुपपत्तिनियमाभ्यां व्यतिरेकीति विभागः। अस्तु तर्हि सत्प्रतिपक्षत्वं शरीराजन्यत्वादिति चेत्। न। असमर्थविशेषणत्वेनासिद्धत्वेन दृष्टानुल्य
बलत्वात्। असिद्धिपरिहारे विशेषणासमर्थमिति चेत्। न। एकासिद्धिं परिहरतो द्वितीयापत्तेः। अन्यथा विवादाध्यासितं नादृष्टहेतुकं शरीराजन्यत्वादित्यनेनापि जन्यत्वस्य सत्प्र
तिपक्षत्वप्रसंगादिति। तर्हि तस्य परिशुद्धिरस्तु। शरीरनिवृत्तौ बुद्धिनिवृत्तेः बुद्धिनिमित्तत्वे शरीरानुपयोगवद्वा प्रयत्ननित्यतायां ज्ञानेच्छानुपयोगादिति चेत्। न। प्रयत्नस्यापि धर्म
कत्वात्। सहि ज्ञानकार्यो ज्ञानेन विषयश्च। कर्तृत्वं तत्र कार्यत्वनिवृत्तौ कारणतया ज्ञानं मापेक्षितम्। विषयार्थं तु तदपेक्षा केन वार्यते। न च तस्य स्वरूपेणैव विषयप्रवणत्वं ज्ञानव
प्रसंगात्। अयमेव हि ज्ञानात्प्रयत्नस्य भेदो यदयमर्थप्रवण इति। न च निर्विषय एवास्त्विति वाच्यम्। अकारणत्वप्रसंगात्। तथा च सोप्येकः कथं सिध्येत्। मा सेत्सीदिति चेत्। न। तत्र सा
धनस्य निर्दोषत्वात्। दोषो वा स एव वाच्यः। सर्वविषयत्वात्तस्य किं विषयनियमार्थेन ज्ञानेनेति चेत्। न। तस्य स्वरूपेणार्थप्रवणत्वाभावात्। तद्विवाहानत्वप्रसंगादित्युक्तं जीवनपू
र्वकप्रयत्नवद्विषयव्यवस्थानविष्यतीति चेत्। न। जात्यंतरत्वात्। ‹।› कजातीयत्वेनास्यापीच्छापूर्वकत्वप्रसंगात्। इच्छाया वा तत्कारणतयाप्यात्मान्तरेणापि तज्ज्ञाती
यस्योत्पत्तेः। तस्मात् कृतिजातीयस्य ज्ञानेच्छाभ्यामेव विषयव्यवस्था सच्चसाधयितुमिष्ट इति। तार्किकगर्ववाहस्वादानुसपक्षविपक्षयोर्दर्शनादर्शनमात्रस्य शतशः
प्रवृत्तावपि व्यभिचारोपलंभात्तल्लक्षणस्यानुपलंभव्यभिचारस्यापि मथातावसंभावनाक्रांतत्वाल्लक्षणान्तरं प्रतिबंधस्य वक्तुमुचितम्। तच्चोपाधिविरहो वास्यात्तत्र
व्यभिचारे विपक्षबाधकं वेति संक्षेपः। तत्र न प्रथमः। अदृश्योपाध्यभाव निश्चये उपायाभावात्। दृश्यनैवोपाधिना तद्विरहमिति वनियमानुपपत्तेः। नापि द्विती
यः। साध्यत्वव्यतिरेकान्निश्चीयेत। नोवदृश्यशरीरवच्चेतननिष्ठो वा स्यात्। अनुपाधिविधुरदृश्यादृश्यसाधारणचेतनमात्रनिष्ठो वा। न प्रथमः। विटपादौ व्यभिचारात्। प्रकृ
तासिद्धेश्च। न द्वितीयः। घटादिकार्यव्यतिरेकसमये तत्प्रयोजककुलालव्यतिरेकवद्दृश्यचेतनमात्रनिष्ठो वा। न प्रथमः। विटपादौ व्यभिचारात्। प्रकृतासिद्धेश्च। न द्वितीयः। घटा
दिकार्यव्यतिरेकसमये तत्प्रयोजककुलालव्यतिरेकवद्दृश्यचेतनमात्रव्यतिरेकस्य निश्चेतुमशक्यत्वात्। नहि कुलालादिदृश्यव्यतिरेकेन स्यावश्यं व्यतिरेको विटपादावपि त
था भावप्रसंगात्। तर्हि संतानान्तरानुमानमपि कथम्। कुंभकारव्यतिरेके दृश्यादृश्यसाधारणविन्मात्रव्यतिरेकासिद्धिवत्स्वचित्तव्यतिरेकेपि विन्मात्रव्यतिरेकासिद्धेरिति चे
त्। न। वादांतरत्वात्। यदापि तत्स्वभावस्तदापि स्वदेहे स्वपरसन्तानसाधारणविन्मात्राविनिर्भोगवृत्तिदृश्यदेहमात्रस्यैव प्रयत्नानुपलंभात्। आयंकं पंप्रति कारणत्वप्रतीतेः अ
रविन्नस्यापि कारणत्वं प्रतीयत इति। नापि तृतीयः। विपक्षबाधकाभावात्। देशकालनियमादीनां च कारणाधनसन्निधिना कादाचित्केन प्रतिनियतत्वात्। किं नाकारणेना
चेतनेनाप्युपपत्तेरिति। उक्तानोत्थापितमेतत्। विकल्पत्रयस्याप्युपपत्तेः। तथाहि। वस्तरोहिजगति तावान्त वंति। विरोधी। वह्निरैत्रिः। सहवृत्तिः। अत्र वृत्तिश्चेति। न तु पंचमः।
प्रकारः शंकितुमपि शक्यः। विरोधाविरोधयोः साहित्यासाहित्ययोराधिक्यानाधिक्ययोः परस्परनिषेधरूपत्वात्। नत्र द्वयमत्रनोपाधित्वेन शंकनीयम कार्यस्यैवाकार्यस्या

पि सकर्तृकत्वप्रसंगात्। न चेदमिष्टम्। अकार्यस्य कारकचक्रामात्रेणसहजविरोधे कारकविशेषस्य कर्तुरनवकाशात्। नापि तृतीयः। तुल्ययोगक्षेमयोरविशेषात्। व्यभिचारशंका
नाधायकत्वाच्च। चतुर्थस्तु स्यात्। सोपि न शरीरान्तर्भूतवृत्तिः। चेष्टमानशरीरदेहकस्यापि कस्यचिदचेतनपूर्वकत्वप्रसंगात्। न चेदमिष्टम्। चेष्टाचेतनयोरविनाभावभंगप्रसंगात्। ना
पि सहवृत्तिः। देहस्यानुपाधित्वे तथाप्यनुपाधित्वात्। तयोस्तुल्ययोगक्षेमत्वात्। अव्यथा तावत्सहवृत्तिनियमानुपपत्तेः। शरीरस्य च नोपाधित्वं कर्तृव्यापकत्वात्। न तावत्कार्यत्वस्या
पाधेर्विद्यमानत्वात्। नाप्यायतनतया तथाभावे तोगोपाधित्वात्। नाप्युपकरणव्यापकतया सा स्यात् तस्य तत्त्वाभाविष्ठेयत्वोपाधित्वात्। अन्यथापि तस्याभेरिति। नाप्यधिकवृत्ति
शरीरविनाकृतस्य कर्तुः स्वयमनभ्युपगमात्। अभ्युपादिकोऽभ्युपगमस्तेनेन कार्यत्वमात्राकर्तृमत्त्वसिद्धिः शंकितोपाधित्वात्। क्वोपाधेरव तत्सिद्धिस्वयमेवं संदिग्धाधि
ष्ठत्वादिति चेत्। न। उभयथाप्यशरीरिकर्तृव्यवस्थितिनियमात्। किंतु कचिदुपाधिमुपादाय स व्यवर्तिष्यतां यद्वा कार्यत्वमेवेति संदेहः परिशिष्यते। गत्यंतराभावात्सोपि निवार्यते। न ता
वद्देहव्यतिरेकेणानित्यज्ञानसंतानयोः कार्यकारणभावनिश्चयात्। ततो नित्यं तदेव। ततः सर्वविषयं वा नियतविषयतायामनित्यत्वेन व्यापनात्। विषयनियमस्य सामग्रीशक्ति
समवधानाधीनतया नित्यत्वात्तस्याः। स्वव्याप्यमुपादायनिवृत्तेर्मानाया अनित्यविशामात्। सर्वगोचरेच्छानेचिकीर्षाप्रयत्नयोरपि तथाभावश्चेदेकनियतत्वात्तयोः। तथा च कंपिदुपा
धिमुपादाया शरीरपूर्वकमपि किंचिदेककार्यं कर्तृपूर्वकं न विष्यतीति शंकापि वाच्याः कावकाशः। एवमन्यत्राप्यनया दिशोपाधिशंका निवारणीयेति निरुपाधिसंबंध
सिद्धिः। विपक्षसक्ष्वे साधनप्रयुक्तसाध्यसद्भावसिद्धौ साध्याभाव प्रयुक्तसाधनाभावलक्षणस्य व्यतिरेकस्यापि सिद्धेर्नैतदर्थं पृथगपेक्षेति॥ ॥ द्वितीयेपि श्रवणसं
पुटमवधायकत्वकलस्य रूपता। तथाहि दंडादिष्वदासीनेषु दृश्यो दृश्यो वाकारकव्यापाराविनिर्भोगवृत्तिश्चेतनो निवृत्तौ न वेति समेव नावस्थाप्यः। न वेत्र कु
नः कारणान्युदासनेनिवृत्तस्वत्वाधमदृश्यव्यतिरेकसंशयः। तथा पियादृशस्यान्वयस्तादृशस्य व्यतिरेको प्युपयुज्यत इति चेत्। कोत्र विप्रतिपद्यते। कारकप्रयोक्त
कयोरुभयत्रापि तुल्यत्वात्। देही तादृश इति चेत्। कोस्यार्थः। किं देहद्वारेव कारकाणि प्रयुक्ते चेतनः। आहो देहं प्रयुंजान एवेति। न पूर्वः। देहस्यापि कारकतया देहान्तरप्रसंगा
त्। तथा मनवस्थापातात्। न द्वितीयः। विषसकलननादौ व्यभिचारात्। देहं धारयन्निति चेत्। कोयं देहो धार्यः। किं कारकतया उत कारकान्तरप्रयोगार्थः। अप्रथमकर्म
पात्रतामात्रेण प्रथमे न विवादः। देहस्यापि कचित्कार्यकारकतयाधिष्ठाननियमात्। अयत्र तु नतत्कारकं तत्रापि तदधिष्ठेयमिति कश्चेतनोऽस्य वदध्यात्। द्वितीयेपि यः साक्षा
धदधिष्ठानुमशक्यः स साक्षादनिष्ठयमुपादाय तत्प्रयुनीत। न त्वकस्य साक्षादधिष्ठानायागमन्यस्यापि तत्प्रेतिनियमादेहएव व्यभिचारात्। न तृतीयत्वजागलस्तनकल्पः
कार्यानापसुक्तो धविवेव नेष्टंनिवधयति। यथा सूक्ष्ममात्रं प्रति तादृशदेहनान्वयव्यतिरेकयोरालोकवत्त्रेधितित। यदि वाकारकस्याप्यतत्प्रयोगद्वारा गरस्यापि देहस्यावश्यम
पेक्षा स्यात्। एव कुलालकायवान् घटस्य कर्ता स एव करनशरीरवानपि दंडादीन् प्रयुंजीत। न खलु स्वधर्मोपात्ततामात्रेण करतकुंभकरशरीरयोः कश्चिद्विशेषः। का
र्यविशेषकायविशेषोऽनुपयोग्यप्यपेक्षणीय इति चेत्। नत्र कार्येऽनुपयुक्तस्यापेक्षणीयत्वेति व्याघातः। अव्याघाते वा कुंभकर्तृत्वे करनशरीरमप्यवश्यमपेक्षणीयमवि
शेषादिति। तस्मात्सदेशवत्कारकतत्प्रयोक्तयेव शरीराधिष्ठाननियमान्न शरीरत्वे नैव नव शरीरस्य सर्वत्र तत्प्रयोजकत्वं कारकत्वं वेति। एवं तर्हि न प्रतिनियत

संप्रत्यनपेक्षितनिषेधेनयत्नाद्याकरणोपहितवत्त्वंकर्मणः। तथाप्यत्वात्। कर्तृपहितवत्त्वं करणस्य यस्यान्तर्व्यापारविषयत्वात्। सम सम्प्रकारकोपहितवत्त्वं ४ .

आत्मतत्त्व-मूलं दृष्टाविशिष्टात् सिद्धिरंकुरादिकारककाधिष्ठात्रापितत्। असिद्धेरिति चेत्। न। वादान्तरत्वात्। यदापितत्सम्प्रासम्प्रदापिनकार्यमात्रे णकारकाधिष्ठानमात्रेणवातदनुमानं ततः कर्तृ
मात्रसिद्धेः। किंतु दृष्टेतयशोकाषर्वजत्वादिलिंगैश्चानुमीयतेऽत्रांकुरानुमानमितिनकिंचिदेतत्। तृतीयेपीष्योकषायेवस्तुबीनिमीत्यन्यायानुसारश्रूयते। दृष्टजगतिना
श्रवतत्कार्यत्वामयत्कारकाधिक्रमवधीर्यत्वानमासादयेदित्याविवादात्। तत्रसर्वज्ञचेतनोपहितमर्यादमन्यथातत्लक्षणाव्यवस्थानुपपत्तेः। तथाह्याचेयकारकोपहितमधिकर
णस्यनूपणावारत्वान्नाश्रपनेयाप्याश्च्कारकोपहितंवत्त्वपमपादानस्यतदवधित्वात्। करणीभूतकर्मोपहितंवत्त्वंकर्तृस्यत्वयोतकत्वाना ज्ञानविकीर्णप्रयत्नाधारत्वा
वस्थितेश्चनवकृकेतरेतराश्रयदोषः। एवं वसति कर्तृत्वावच्छेदुपहितसीमसमप्रकारकथावनावकाशाकार्यतत्त्विप्रसंगइतिसूक्ष्मः प्रमादः। नवदेवंयदिकर्तृकारक
मात्रसाध्याप्तिः स्यादेवनुकुतइतिचेत्। अकुतः पुनरव्याप्तिः। नहिपरद्वयस्यत्कर्तृरुपहितंकारकमस्तिनवेवमेककर्तृप्रधानशून्यंलक्षणमस्तिएकैकमपोहयशोभनः कार्यसंभावना
यांसर्वोपोहसंभावनाप्रसंगात्। नवसमग्रविशेषापोहेमासान्यस्थितियेतः स्वकृत्यावृत्तावपिकारणमात्रातः कार्यप्रत्याशास्यात्। एकप्रवृत्तौतु सर्वप्रवृत्तिरप्रवृत्तौ वासर्वस्य खला
वंधनेयवस्थितेः। अथमततवैवेयंप्रक्रिया। अस्माकंतुकार्येणानुविहितत्वात्तावान्वयव्यतिरेकाभ्यांकारणमुच्यते। संहतौ च सर्वं प्रधानमुपादानेनस्थवस्थानुत
वंविदितिचेत्। न। तथापिनिरुपादानत्वशंकाप्रसंगात्। ज्ञाति प्रतिनियमहेतुत्वेनतदवश्यमभ्युपेयं तत्प्रमाणसिद्धतया। पक्षोनुमशक्यत्वादितिचेत्।
न। उपादानमात्रस्थतेहेतुत्वेनिमित्तवैविश्योपेक्षजातीयत्वप्रसं गात्। निर्निमित्तत्वं वा स्यात्। अनुपादानादेवतथाविधात्तदुपपत्तेः। नकिंचिदेकमेकस्यास्या
स्याः सर्वसंभवइतिचेत्। अकृतएवतत्। निमित्तसहितस्यैवोपादान स्यप्रत्यक्षानुपलंभाभ्यां कारणत्वावधारणादितिचेत्। न। दृश्यमात्रविषयत्वात्तयोः। दृश्यत्वे
तस्यकथंविदवविवक्षितमितिचेत्। चेतनेपितथाकिंनस्यादिति तस्मादुपादाननिमित्तयोरेवकार्यशक्तिस्तथाचेतनाचेतनयोरपीत्येकनिवृत्तावितरेतरान्
वृत्तिः प्रसंगः। अपि वापीदं दंडादि तुल्यव्यापारेपारतंत्र्यत्वावन्नियमेनोपलभ्यते। तदिदंदंडादित्वमात्रानुवर्ती कार्यस्य। अदृष्टविशेषापरिग्रहानुवर्तित्वे। अचेतनमात्रानु
वर्तित्वेतिनिपुणंनिरूप्यतां। तत्रनप्रथमः। वेमादीनामपि तंत्वप्रसंगात्। तेषांवेमादित्वमात्रानुवर्तित्वमितिचेत्। न। दंडत्वेनापि तत्प्रसंगात्। तन्नियतत्वे स एवोच्यतां। नवघटप
टशकटकटाहादिगतंदंडवेमवाशीसंदंशादिगतंवासामान्यविशेषमुपलभेमहि। अस्मासौयतः शरीरिकर्तृकत्वानुमानमितिचेत्। न। घटत्वादेरेवतथाभावात्। अ
स्तुवासंस्थानविशेषः। नवसएवात्रनिबंधनंतस्यात्रावेपितत्वानलादीनांचेतनप्रेर्यत्वदर्शनात्। नवशरीरप्रेर्यं यत्तदेवचेतनप्रेर्यमितिनियमः। शरीरस्यैवस्थाने च प्रसंगा
दित्युक्तप्रायं। तस्मादचेतनमात्रनिबंधनमेतद्दंडादिषु। तथाचपरमाण्वदृष्टादिष्वपि तत्स्यात्। भावान्नैवभावोदुर्वारः। तदेतत्कार्यकारणवत्त्वयाव्याप्तस्यावविपक्षेऽसंभवत्
स्वव्याप्यमुपादायआवर्त्तमानासपक्षेविश्राम्यतीत्युपनयमुखीप्रतिबंधसिद्धिः॥ कः पुनरयंप्रतिबंधः। स्वाभाविकः सम्बन्धः। कः स्वाभाविकार्थः। निरुपाधित्वं। कः पुनरु
पाधिः। साध्यप्रयोजकनिमित्तांतरं। किमस्यलक्षणं। साधनाव्यापकत्वेसतिसाध्यव्यापकत्वं। कथं पुनरेवं लक्षणकोऽर्थः प्रत्येतव्यो निराकर्तव्योवा। विपर्ययाविरोधवाध
कप्रमाणं। किं वाधकं। अन्वयव्यतिरेकविषयभूयोदर्शनसहायकमावरत्वन्यत्रस्पर्शकः। सर्वात्मान्नयेतरेतराश्रयचक्रकानवस्थानिष्प्रसंगात्। भेदेनपवविधोपिकविद् २२

× नानतनक्वार्थविरोषनियतंगोस्यजनादौ दंडादीनांस्यातं च प्रसंगात्। न द्वितीयः। तस्यजातिविशेषानियतत्वेघटाद्यंमपिकदाचित्तेषां स्यातं च प्र संगात्५७

विवारंनिरावन्नत्वणः कवित्वनिबंधनमुपाधिमवन्नवनसहायीनवनीतिफलतोनकश्चिद्विशेषः। तदुदाहरणानिग्रंथेचयथाग्रन्थंपरिचेयानीति॥ अथन्यायदर्शनस्यप्रतिबंदीक
रणंयदुत्तैवंश्यशविषाणस्यापिसिद्धिः स्यात्। दृश्यमात्रनियतत्वास्य यत्र वाधस्यानवदृश्यत्वनिवृत्तेरेवविषाणत्वनिवृत्तिर्व्यापकनिवृत्तावव्याप्यनिवृत्तेर्योगात्। विषाणगत
कार्यत्वप्रयुक्तत्वाद्य दृश्यत्वाव्याप्तेः पितततनिवृत्तावपिनाकार्यघटादिगस्यनिवृत्तिरिति। तत्रमहार्थसिद्धात्कृतकत्वस्यनपरिशेषाया। निष्प्रयोजनविषयत्वात्। तथापिसंभावि
तस्याकीर्तिनियानोपेक्षामर्हतिप्रतिबंदिरितिचेत्। तर्हिमानवीरियमुन्मीयते। तथाहि अर्थतः स्वशिरःशृंगसाधनप्रवृत्तदृष्टं प्रश्नः। किंतेविषाणशब्देनाभिधानात्। द्वितीयेत्व
न्वयव्यतिरेकात्। यांसंस्थानविशेषकार्यत्वाद्यव्यवहारलक्षणा या सदभियुक्तैः कथंतदृहितेश्वरदेवकिंविद्धिवत्तितं रोमादि। विषाणत्वजातीयंवादयःप्रथमेसिद्धसाधनं
लोकविरोधश्च। लोकेतद्विपरीतस्यैवार्थस्यविषाणशब्देनाभिधानात्। द्वितीयेत्वन्वयव्यतिरेकाभ्यांसंस्थानविशेषकार्यत्वाद्यव्यवहारलक्षणायामस्मदभियुक्तैः कथं तदृहि
नित्यपरमाण्वादिषुतत्संभवः। संभवेवाकथंनतत्रघटत्वादिकमपीतिब्रुवतः कथंनजातिसंकरप्रसंगः कारणंविनाकार्यसंभवप्रसंगोवा। नवान्वयव्यतिरेकौकार्यकारण
भावप्रमाणमितितिसर्वंसमाकुलमाकुलमतेः। तस्मादतीन्द्रियंनित्यंवाविषाणमेवनभवतियत्रविषाणं तत्प्रत्यक्षवाधितमितिकुतस्तदनुमानावकाशः। एवंतर्हिनित्यंज्ञानमि
त्यपिस्याद्दंतादिंद्रियादिविकारमात्रव्याप्तिर्यत्वात्ज्ञानत्वसामा न्यस्येतिचेत्। न। अतदभावत्वादतदापत्तेः पकत्वात्। ज्ञानहिमात्रस्यदेशात्ववन्नित्यत्वस्यात्
वोज्ञानत्वमचेतनानामपिचेतनत्वप्रसंगात्। नापिनित्यत्वंज्ञान त्वाभावमाहिपेनाज्ञानत्वेनाविरोधात्। विशेषमूलस्यविपक्षेवाधकस्याभावात्। दर्शि
नादर्शनयोश्चार्थप्रवणत्वाप्रवणत्वोपाधि यस्थलाद्रूपत्वानित्य त्वयोश्चतुर्मात्रयास्यव्याप्तित्ववत्। नचंदियादीत्यादिज्ञानत्वानित्यव्याप्तिहेतुरर्थप्रवणत्वव्याप्ति
मात्रस्यैवतत्रिरपेक्षस्यतथाभावात्। एतदनपेक्षस्यतुतस्यातिप्र संगकत्वादिति॥ अथवत्रुटेः पदवाप्रकेवलस्यकर्तृत्वेविश्वस्यैवेश्वररूपत्वव्याघातः। सततो
त्पत्तिप्रसंगः। अदृष्टापेक्षायांचकल्पनागौरवंततएवतदुपपत्तेः। स्वार्थप्रवृत्तावनीश्वरत्वप्रसंगः। परार्थप्रवृत्तावदुःखमयसर्गप्रसंगात्। एवमेवप्रवृत्तावचेतनत्वं। एकत्वे
प्रमाणाभावः। अनेकत्वेत्वसार्वज्ञ्यंप्रतिनियतसामग्रीविरुद्धत्वादित्यादयः। तत्रकारणचक्रस्यैकदेशमुपादायशेषवैयर्थ्यप्रसंगे प्रत्येकवैयर्थ्यप्रसंगः। अन्वयव्यतिरेकाभ्यांसि
द्धकारणताचस्यनवैयर्थ्यमितिचेत्। अनुमितकारणताचणाप्येवं प्रमाणसिद्धत्वाविशेषात्। यथ्यदनुगुणत्वेनकल्पितंतस्यतेनैवविफलीकरणसर्वत्राहृष्टमुपादा
यदृष्टवैफल्यप्रसंगः। तथावत्तदपिनस्यात्। प्रमाणाभावात्। हृष्टेनहृष्टमुन्नीयेत। परार्थंनप्रवृत्तिः स्वार्थाभावात्। नवदुःखसृष्ट्याकारुण्यापवादः। जनकाव्यापक
विकित्सकादिषुव्यभिचारात्। अथदोऽन्यादेवकिंनैवमितिचेत्। नदोषाभावात्। तत्त्वावस्थमोहाभावात्। तदभावापिसर्वज्ञत्वादिति। एकस्याणुककारीचपरमाणुमदृष्टस्य
पकार्यव्यणुकादिभोगपर्यन्तंदयादिपदार्थसंघज्ञानातिनूतमित्यविवादं। एषामुपादानादिरूपत्वात्। अवच्छेद्यावच्छेदकत्वाभावपरिज्ञानेवोपादानादिपरिज्ञानात्
पपत्तेः। यच्चयज्ज्ञानीयमेकंकर्तुं ज्ञातुंवासमर्थः। सतज्जातीयंसर्वमेवेतिनियमः। स्वामर्थ्यस्यजातिनियतत्वात्। केवलंसमर्थोपिसहकार्यसन्निधौ न कुर्यात्न जानीया
न्। तत्रप्रथममिष्यतो कार्यस्यदेशकालनियमोपलंभात्। द्वितीयस्तुसंभवेदपियदिकार्यस्यज्ञानंस्यात्। न त्वत्रतथा। कथमितिचेत्। शरीरापायेतदाश्रितानामिंद्रिया

आत्मत-म्र दीनामपायात्।नवान्वयव्यतिरेकसिद्धहेतुभावस्याभावेपिहेत्वन्तरात्कार्यजन्म निर्हेतुकत्वप्रसंगात्।नवाहेतुकंकार्यंनाम।ततःश्रुतप्रसिद्धेवास्य ज्ञानविवीर्षाप्र
यत्नशक्तिर्यज्ञोवरातज्जातीयसमग्रगोचरेतिसार्वज्ञ्यसिद्धिः।शरीराद्यपायएवकथमितिचेत्।दृश्यस्यप्रत्यक्षबाधितत्वात्।अदृश्यस्यापिसावयवतयामूर्त्ततयाचनिवि
डतरपाषाणमध्यवर्त्तिनितेकशरीरादौकार्यकर्त्तव्येनातृग्रस्यप्रवेशः।नचपरमाणुरूपंतच्छरीरमनंतरालत्वेननिर्माणक्षतयेंद्रियाश्रयत्वानुपपत्तेः।नचवाह्येन्द्रियमनो
ज्ञानजननोपयोगिशरीरत्वेयथाप्रसंगात्।नचदविष्ठएवसूर्यादिरिवनुकुर्यादितिसांप्रतंकारकानधिष्ठानात्।शरीरस्यतदायतनत्वेतयाप्रयत्नस्याव्यापकत्वात्।तथापित्वा
पकत्वेतत्समवायिकारणानतुरोधिनाकारणतयातदेवनित्यत्वं।नचोद्देशमात्रसम्बन्धेनक्रियाहेतुत्वमस्मदादिप्रयत्नेस्थापितया।तावप्रसंगात्।नचसंयुक्तसंयोगादधिष्ठानं।
साक्षादधिष्ठानस्यविवक्षितत्वात्।विषापणोदादौकथमितिचेत्।नतत्रास्मदादिज्ञानमात्रंप्रतिप्रयत्नस्याविरोधात्।विषापणोदादौतुतत्सहकारिणःप्रकृत्यादृष्टसहका
रिणोभावाअन्यथैवतंत्रन्यायनकियादेतुरिति।सर्गादौतुनशरीरंगत्योपीतिसर्वेषांकलेवरविगमादकारणकतयाक्षुद्रेःसर्वज्ञत्वमनिर्वार्यमूविशेषांकर्त्तरेकस्येति।अस्तु
वेदसोपर्वज्ञःकर्त्ताक्तानुकथमितिचेत्।वचनशक्तेःसर्वार्थपरार्थैकतानत्वात्।योहिहिताहितविभागंविद्वान्परार्थानिप्रायःसस्थानकरणपाटवेसत्यविगुणेऽवश्यमुपदिशेत्।
यथाअंधायदक्षिणेनपाहिवामेनमागाइतिपथज्ञेनोपितथाच नगवानितितिस्थानकरणपाटवमसिद्धंदेहाभावात्।तेषांतात्वादिविरहादिरूपत्वात्।नच
तदनन्तरेणैवशक्तिध्वनिप्रभृत्युपन्नेस्वधारणात्।नचतत्कारणाम नधितिष्ठतस्तत्कर्त्तृत्वमीश्वरस्यापीतिचेत्।नायस्यकार्यस्ययत्कारणमन्वयव्यतिरेकसिद्धंतत्त
रणाधिष्ठानयोःकृलसिद्धार्थंत्वदवयवपरंपराकरणाधिष्ठानव दवश्यंतावनियमात्।नतुसर्वत्रकार्येकायःकारणमितिप्रागुपेक्षितत्वात्।पित्त्वापदेशानुमानं
तथापिकतमस्यागमस्येमप्रणीतइतिचेत्।वेदायुर्वेदादेरित्य रिकरिकर्मक्तरःसिंहनादःतदाहितताबदयमायुर्वेदोप्रमाणोसंवादस्यप्रायिकत्वात्
विसंवादस्यकाकतालीयतयाकर्त्तृकर्मसाधनवैगुण्यहेतुकत्वात्।पुनःपुनस्तासुगुण्येततएवफलसिद्धेःनचनिर्मूलस्तथाभवितुमर्हत्यतिप्रसंगात्।नवान्वयव्यतिरेकम
लोऽस्यावापोद्धापनयोगानामनंतरत्वात्।वीवीनोनाशक्यत्वात्।विषादौतथाकरणेवहुतरानर्थप्रसंगात्।अक्षप्रेरणावानाकलितव्यस्तुतत्वःपाटनप्रावणकारण
शिराववलेयनानितियोग्यायेकारयेनकुर्यात्।नवोपदेशस्योपदेशापारंपर्यमात्रमूलत्वेमवश्यमुपदेशस्यक्वचित्प्रमाणविश्रान्तेरितिवाच्यं।नचनित्यागमसंभवो
वाकृत्वात्।तस्मात्तदीदृग्यथार्थदर्शीपूर्वकोऽयमितिपरिशेषः।नचयाव्याननेनदृष्टान्तेनमहाजनपरिगृहीतत्वाद्वेदाअपिसर्वज्ञपूर्वकाइत्युन्नीयतेनतुमहत्त्वात्रयदिच।अप्रा
माणिकवचनस्यदासंदिग्धासिद्धविशेषणाहेतुः।अथवद्धयंस्यदाप्तागताद्यागमरनेकान्तस्तेषामपिवासर्वज्ञपूर्वकत्वमितिचेत्।नावद्धुत्वातिशयस्यविवक्षितत्वा
त्।कोतिशयःसर्वदर्शनान्तःपातिन्दोकस्यैःपरिग्रहः।अर्थानुष्ठानांस्वीकृतव्यवहारणादिपालनीयत्वंस्वीकृतप्रामाण्यायुर्वेदस्वीकृतार्थत्वंतथाहिनाप्यव
तदर्शनंयत्रसांकृतमतदिल्लुत्काःपिगताथानाद्यन्तेषिपर्यन्ताश्वादिकीक्रियांजनोनानुतिष्ठति।स्पृश्यादिविभागंवानानुमनुता।व्यतिक्रमेवाचमनस्नानादिप्रायश्चित्तंना २३
नुतिष्ठति।नसर्वत्रनसर्वोजनएवमितिचेत्।मान्त्रेत्।नहिसर्वत्रसर्वैःरोगिभिरायुर्वेदार्थानामनुष्ठीयतइतिनतस्यमहाजनपरिग्रहः।अपितुसर्वदर्शनांतःपातिभिरिति

वा।तथापिनसर्वोवेदार्थएवमितिचेत्।मान्त्रेत्।नहिसर्वोवेद्यकार्थःएवमपिन्तुकश्चिदपिकेनापिएवंतर्हिसौगतादागमार्थोपिकश्चिदहिंसादिःसर्वदर्शनांतःपाति
भिरनुष्ठीयतएवकेश्चिदितिसोपिमहाजनपरिगृहीतःस्यात्।न।संदेहात्।किमयहिंसादिर्वैदिकएवाथबौद्धलत्वतन्त्रायेनअद्धापादनायथाहादनिषिद्धनिरूपणि
वद्धआहोस्वयंदृष्टएवेति।अवणकादागमस्साधारणत्वात्।यस्तुसाधारणोमंडलीकरणादिःकेशाद्युवनादिर्वानासौसर्वैरनुष्ठीयते।वैदिकस्यसाधारणएवनियकादि
स्तत्रतिस्यापिववाचकापत्तेर्यविभागोस्तुवस्तुतोन्यानवव्यवहारस्यावत्सवैरेवमांत्रिकैःरविभागेनस्वीकृतः।तथासिद्धात्तिकदोषिगमनिरूपकाद्यर्थस्यातत्सौवेदरत्ने
वपरमंप्रयाजनमिति।स्यादेतत्।व्याकरणादीनिनावत्सर्वैरस्युपेतार्थानिवेदश्रपितैःपालनीयात्तवंतुतएवतिस्कुतः।संसारमोचकागमोपितत्पालनीयः।किंनस्यादिति
चेत्।नातत्कर्तृत्वस्यघानभ्युपगमादभ्युपादनात्।असाधारणलिंगातावान्विरुद्धलिंगसद्भावेचनहिवेदशब्दार्थविवस्तुगतागमामाधारणशब्दार्थांनुरोधतयां
प्रवृत्तियेनएतदुन्नीयताप्रत्युतविरोधएवेति।अरप्रामाण्याभ्युपादनात्।तस्मात्सर्वाभ्युपेतव्यवहारव्याकरणादिपालनीयत्वमपिवेदानामेवनान्येषां।सर्वाभ्युपेत
प्रामाण्यैरायुर्वेदादिभिःस्वीकृतश्रेयामर्थःप्रतिपदंतदीयशान्तिकपौष्टिकप्रायश्चित्ततयोजप्रदानहोमाद्युपदेशात्।नचैषनागमस्वतःप्रमाणमेवनत्वन्ययोगस्तु म
त्वात्।एतदेवासिद्धं।प्रकृतस्यापिसंप्रदायादिभिरितिचेत्।नाअथात्र व्यापिन्तसंप्रदाय।विच्छेदात्।अन्यथाकरणेवास्यबहुत्वस्यात्तिवारणमितिन्यायात्।
तस्मादवश्यापिमहाजनपरिग्रहोवेदानामेवेति।सायमीदृशो महाजनपरिग्रहःसर्वज्ञपूर्वकत्वेऽसंभवन्सर्वज्ञपूर्वकत्वेनव्याप्यते।यथाहिपूर्वविरुद्ध
पूर्वव्याकरणवैद्यकादिष्वविगानादपरिग्रहस्तथातथाविधय मेशास्त्रेपि।व्यामोहाजनवंन्नपिकश्चाविदेवनतुसर्वेषांअथपूर्वोविरुद्धंतत्तथापिपूर्वस्य
पूर्ववदपरिग्रहकेनक्विपरिग्रहेवाकथंतन्मूलस्यान्यस्यसर्वैः। परिग्रहःनचनासीदेवपूर्वंधर्मशास्त्रमानान्तरस्यात्रचस्तुनिकुण्ठतयाअनुष्ठाना
वप्रमज्ञानात्।तथावधर्मोताबनत्कार्येस्यसुरक्षणापनावैराग्यानुत्पत्तेःलोकसमीहोच्छेदलोकाच्छेदप्रसंगात्।तस्मान्महाजनपरिगृहीतपूर्वपूर्वागमपूर्वकत्वात्
पवाहनित्यत्वाद्वाप्रलयविच्छेदेसर्गादौसर्वानुविधेयपुरुषधौरेयपूर्वकत्वाद्वा।महाजनपरिग्रहोनत्वनुपूर्वागमानपेक्षावीवीनपुरुषःपश्चपूर्वकत्वात्।पूर्वग
मप्रामाण्यप्रामाण्ययोरुभयथापितस्यविप्लवतत्त्वात्।प्रामाण्येहिनद्विरुद्धाभिधानंविप्लवंतएव।अप्रामाण्येपुवायमविदुषा।ननुद्धानतदाभासानुष्ठानेवा
सर्वज्ञस्यापदेशाविप्लवंतएवति।नत्रनप्रथमः।वेदपरंपरानुपलंभात्।अर्वाचीनानांपाठपारतंत्र्यमात्रेणैवप्रवाहप्रवृत्तौनतत्कल्पनायांप्रमाणंतावत्।नापिद्वितीयः
वेदक्रमदर्शनात्।यतइदानीमप्युपमाणमस्यापिवेदस्यार्थोऽनुष्ठीयतेनिबध्यते।वमश्वादितिप्रपुरुषाणामपर्वीयमानशक्तित्वात्।यथाहिअश्वमेधराजसूयाद्यनुष्ठा
नशक्तेरपचयस्तथाऽध्ययनशक्तेरपि।नचएवमपिनानुष्ठितापवराजसूयास्वदर्थस्यवेदराशावयथाप्रसंगात्।नचनित्यानुमेयवेदमंत्रवः।वर्णानांनित्यत्वात्
नुपूर्व्याःपाठाश्रयत्वात्।नवानुपूर्वीशून्यावर्णाःपदंनाम।नवाकांक्षालघुपेनपदकदम्बकादन्यद्वाक्यंनाम।तिगुरुरपिलघुस्वात।तस्मात्पुरुषाणामनुष्ठानशा
क्तिवदध्ययनशक्तिरपिगुणक्रमणापचीयते।मनावेदानांशाखोत्सादः।तदर्थानामनुष्ठानोत्सादः।वर्णाश्रमाचारव्यवस्थाविप्लवश्चेति।अतएवनगनोव्यासस्यपु

आत्म-मूलं रूषशब्दप्रत्ययमेवप्रवचनानिग्रस्त्यादुषो । त्यसन्नाद्यादीनि वेदोत्सादमेवत्सादमेवप्रतिमत्वं तरां वेवाप्तनिरन्या विधीयत इत्यादीनि । ग्रनुष्ठानोत्सादमेवस्वदान
मेकं कलौ युगइत्यादीति । ग्राचारविप्लवमवेदप्रवज्ञा स्व नानविध्यन्निशिशोदरपरायणाइत्यादीनीति तथा च श्रूयमाणा अपि वेदा वयवा उत्सादमुपयास्यन्ति वेदत्वाद्वाक्य
त्वाद्वा उत्सन्नशाखावदिति न्यायः । यथैवेत्थमापर्वता अपि चूर्णीन विध्यन्ति पार्थिवत्वात् घटवत् । समुद्रा अपि शोषमुपयास्यन्ति जलाशयत्वात् स्थाली पल्वलवत् सू
र्योऽपि निर्वास्यतीति तेजसत्वात् प्रदीपवत् । व्रह्मापि प्रेष्यति शरीरित्वात् । ग्रस्मदादिवदित्यागमाविरोधेनानुमीयते । उत्पादवत्त्वात् विध्वंसुहेतो अनुमितःसत्तु नूनोऽपीति कुत
इति चेत् । ग्रत एवाया उत्पादान त्वं पुनः सर्गेण न्याय्यमन्यथा संसारितां कुतहानप्रसंगात् न हि विश्वनिर्माणमंतरेण तोगज्ञानयोः संभवः । न वर्तनेन विना कर्मप्रवादसंरा
धः । तता यथात्र विध्वस्त्रिवसर्गोच्छेदपूर्वकमप्रत्यायमपीति । समयन्नियमस्तु प्राणिनां कर्मवैषम्यपिर्वादिनियमवदुदयास्तमयनियमवद्घ इष्टव्यः । कर्मणामेवं स्था
वत्वात् । एतदर्थमेवहि पुराणेषु सृष्टिप्रलययोर्दिवसरात्रिव्यवहारः । तथापि सर्वप्राणिनाशयोगपद्ये किं प्रमाणमिति चेत् । हि सप्ततो मनुवनप्रासादजंगेपि नित्ये याएव
ग्रामटी ह हू विदारितः । शरीरिणइति महती प्रेरणा तस्मात्सर्गादिमहाजनमत्वादि परिग्रहपूर्वकोयमध्ययनवदनुवर्तते । तदभिनवसरदोषाव काशोऽपीति युक्तमुत्सरणमः । न
दैवकर्षमन्वादिभिः परिग्रहणं वेदाइति चेत् । आयुर्वेदवदाप्तोक्तत्वविनिश्चयात् । सएव कुत इति चेत् । ग्रश्चत्तः । तेषामप्यतीन्द्रियार्थदर्शित्वात् । तादृशात्वे
भ्रान्तपरिग्रहणे किं प्रयोजनमिति चेत् । ग्रस्मद्व्यवहारेणाम्मदपत्यनियुत्पद्यन्त्रानुष्ठावधर्मसंप्रदायः प्रवर्तन्तामिति कृतदयाभ्याविकारसंपादनं वा । ग्र
धवासर्गान्तरगृहीतव्याभिप्रादुर्भावेषु प्रपतितु । इवत्पितत्वेना विप्रलंभकत्वमुद्भाववत् । ततनिर्माणदर्शनेन सार्वज्ञमनुमायाप्तत्वनिश्चयप्रयतेषांप्र
द्वातगवानेवसंप्रदायप्रवर्तनव्यसनप्रयः कायसहस्राणि वुसा दकतावव्यवस्थितानि निर्माय तदा तन्महाजनं परिग्राहितवान् । नटनोपाध्यायप्र
वेद्ययंनटिले तिसर्वं सुस्थपदं नयेपि वा तपुराणादिसंकथाप्यस्तीति । स्यादेतत्परमेश्वरप्रवर्तितो ध्ययमेव वेदसंप्रदायः सर्गान्तरवेदाः पेन्द्र वेति सेश्वरमीमांसापरू
कपिलपद्धवास्यादिति चेत् । किमयं पुनरियमपेक्षा पूर्ववेदेजगन्नाशस्यानतावद्दार्थापत्तं नावनित्यसवेदत्वात् । नापि रचनार्थं स्वतावतः सर्वकर्तृतया आदर्शनपेक्ष
णात् । नापि विरोधपरिहारार्थं प्रतिपाद्यानां तदनुसंधानविधुरत्वात् । ग्रवेधुर्यवाकर्तृ ... वेदवित्तानां देवसमवविरोधविधूननात् । तथापि पूर्वसर्गान्तरवेदस्यव हा
रापिपरमेश्वरस्यागोचर इति चेत् । कः संदेहः । यदि वै तदेव वेदस्य प्रवाहनित्यत्वं न केवलं तस्य किंतु घटादेरपीति न्यायएवदर्शनमन्यथा मीमांसेवेति किं सेश्वरमीमांसेति ।
तस्मादुक्तरूपः परिग्रहो नान्यथा संभवतीति प्रतिबंधसिद्धिः तथा वाप्तोक्तत्वात् प्रामाण्यमिति । कथं पुनः श्रुतागमे घनादरस्तो दशानां वेदविद्वेषिदर्शनानां पातिपु
रुषप्रणीतत्वादिति माथं किंच । जिनेन्द्रजगदिंदुप्रभृतिप्रणीते प्रपादरात्मुततत्करप्यदेनो महाजनपरिगृहीतपूर्वागमाविरुद्धत्वात्तदनुसारित्वात् । कुतस्तर्हि निरु
प्रामाण्ये वेदविरोधात् । कथं तर्हि कतिपयैरपि तत्परिग्रहः । ग्रलसनीतुन्निदुःखमयज्ञात्मकमविद्वेषीदुदुग्वरगतायन त्ववायवात् । नचवेदे कर्मण्येवनिर्भरत्वात् त्रै
वर्णिकवहिःकृते तरनधिकारित्निरनन्यगतिकत्वात् । कीर्तिप्रद्माकरवत् । नलेवस्कं तोपरेः एष्टामयत्राप्रवेशात् । ततः पतितानामपि पारेरुपारानाक्तमूपयाद्दैनसवि

तिश्चरागान्धश्चरतादिवत् । नलेवमाम्नायेतद्दितागाथवणापरत्वात्तु दुर्गरकोत्यासितिश्चमोहान्तकाणावार्यादिवत् । नन्वेवं व्रह्मणोऽप्यवालतावेत्त्वे अविवेकिनिश्चपावं इसं
सर्गान्नाशोऽधिका दिवत् । नन्वेवं प्रकृतेपित्रादिक्रमेण प्रवर्तनात् । यागाभ्यासानि मानिनिश्चायनात् निसंध्येपूत्पादिवत् । नन्वेवं प्रसृतेप्रयतः कर्मकाण्ड एव नियोगात् । ग्रश्चगरातीव
नात् । सामान्यश्रवणेकं तत्वं नातत्वं प्रकृत ग्रागंतुकत्वा मनविकारात् कुतर्ककवलितः समीचीनप्रत्ययात् । दिवंकरदर्शिवात् तिसवत् । नलेवं प्रमितं तदनावात् । किंतु महाजनपरिग्रहा
द्दुक्तप्रमाणमनुमाप्यापूर्ववदेनैव कृत्यकाममवदिति । किं पुनरमीषां मूलं न घटनावनात्मग्रंथराणयः परविवर्तेन नार्थप्रतीयंते । न न विश्वमेवविश्वनमिति चेत् । न व तुर्किं विमूलं किं म
तेर्नवर्त्वितेन ग्रतिनिर्बंधनुत्तिः कनेरात्मादिप्रतिपादकानां दुराकर्षात् । यात्ममतिपादितं वयथा । शून्यघाकारादिप्रतिपादकानां तुदुरत्यासम्भ्योगशाखे घस्यधातः अरूपशून्यमिव
ताद्यात्मकमिवेति प्रतिपादनात् । नित्यचीवारादिप्रतिपादकानां तु श्रुतिमितिमध्यायदर्शनात् । तरस्थितिविश्लेषस्थितो प्रमाणमनपेक्ष्य परस्थितो विगमनात् । व्रह्मत्वादिप्रतिपाद
कानां वेदाएवन्यायाविरुद्धपरतंत्रो क्रमपत्यानुकूलत्वप्रसिद्धेः । घतइति विमर्षो नामं ताकाशप्रतिपादकानां नुपणवीजजातयः सर्वथा धारणयः शब्दयदेवतानामाकां सर्वविकः
ग्रहापरिगृहीतश्चाका रोदेवदत्तेति दृष्टसमालाप्तः । सत्यतपःशालिनां च वचनं तो विभवत्यां निमस्थं प्रथयानेन कथमन्यथा महर्षीणां शापानुग्रहसमताकृतं वानवत्तु तुष्टनुग्र
थवस्त्वतिदुर्गहादितास्रवविप्रलंभनार्थता कनविन्नु किं यदेवप्रणीतमन्येनानुष्ठितमपरे प्रदनुयायिनि गृहीतमनुष्ठितं व्याख्यातं विवर्द्धितं वेतिकिं मनुपपन्नात
स्मादिरुद्धगमयूक्षमनवेदाएवाअर्वाचीनपुरुषपूर्वकत्वशंकाप्रदासनपरमेश्वरप्रणीतत्वाद्वा । नतार्थतागम्याप्रामाण्यशंकाप्युदासनप्रमाणं वेतिनियमः
कथं तरम इति चेत् । प्राथं प्रतिपादनं । किं तत्र प्रयाजनं यधायथं हा नमुपादानं मा इस्थात्वान धेदे नृनांतत्वज्ञाना द्वानमथेहनुत्ता सुपारान मात्मनामोक्षत
कः पुनरयं मोक्षः । ग्रात्यन्तिकी दुःखनिवृत्ति रात्मनः । किं मात्यन्तिकत्वं तज्जातीयात्यन्ता नावनिष्ठित्वं । कथं कारणमात्रोच्छेदात् । अपुरुषार्थो यमिति चेत् । नायम
त्यमाकाम्यत्वाश्कास्यदुरतस्यवतपत्वावात् । मत्वयं तथा । भत्याश्ययं प्रमाणसिद्धत्वात् सर्वैरप्युपगमाद्वा । काम्यत्वा दुःखस्वभावत्वेयत्वात् । सुखार्थं तद्धानमिति चेन्न
ग्रनदर्तुवात् । ग्रापरिति चेत् । नासिद्धः । न हि दुःखाभावः सुखं नयापनइति । सुखं नावत्रेन प्यासनइति चेत् । न हि सुखेसत्यवश्यं दुःखाभावानंवदिति सुखप्रार्थते तिविपरीता
प्रमितिः । नावद्यामोकाम्यइति चेत् । नादुःखान्तर्मतरनावदनमनतिसंधायैव तर्हि द्वासादर्शनात् । कथमन्यथा दत्तमपि सुखं अविवेकिन इति न्याकिमत्रविवेकेनाद्रव्यमा
णात् । मात्वनुवदत्वात् पुरुषार्थत्वस्य गम्यागम्ययोः कामवतोः । दुःखतरानर्थप्रसक्तिशंकयानुशास्त्रमनुकूलत्वं न तद्दृश्यनरेत्यानि पत्रो । अपि वैवं कंटकादिजन्यदुःखनिवृत्ति
रपि पुरुषार्थो न स्यात् । ग्रवध्यत्वात् । प्रथमं वेद्यते तावदसाविति चेत् । नुल्यमात्रपि नाशपूरणति चेत् । नातीदुरितत्यक्ताम ध्यकर्मानुष्ठानानधेकापसंगः । तदज्ञानतत्फल
नावप्यारप्यनप्रसत्वात् । उपलब्धियोग्यतापन्नानि श्रुवन्नि त्रपत्वादयम दोषइति चेत् । नतुल्यादुःखवत्सुखस्याप्युच्छेदात् काम्यायमिति चेत् । नात्रसार्याह्लोपतिरस्कारपवृत्ति
वेदलंपत्ययेणगुणान्तरत्का राजिता । नरपिदर्शनात् । नमसुविषमप्रक्रमनत्रमतोराहरणं सन्निवर्कत्वात् । लं पत्यवयवत्रा । नवसमत्वं दुःखश्येवघदुर्यानात् दुःखेसुखदृत्वन
नुषं गेपिसुखदुःखेहत्र सुखं गानियमाभ्रात् । तथाहि न्यायोपार्जितेषु ववरिमयेषु कियतीसुखयघातिकाकिंयं तिवार्जनरक्षणादिषु दुःखदुर्दिना । अपयायार्जितेषु

Digitized with financial assistance from the
Government of Maharashtra
on 11 June, 2017

आत्मत॰मूलं नुयद्धविषयतितन्मनसापि विनयितुमशक्यं। विदांकुर्वंतु तंवंतः सन्तोयदि कंटकादिजन्येष्वदुःखेष्वलेशतोपि सुखानुषंगः। अग्नितु घ्नगोदिसुखेष्वपि वस्तोदुःखशतृणां संभेदः।
अतएव विविच्य तुत्पतां तुषतंडुलवदियशक्यमिति। शाक्यस्त्वायं निवर्त्यत्वात्। घंतश्च। अपरावृत्तेरनर्थवासनानंतकूलानि संचितानिति नित्यं तु सुखं न सत्यं योग्यानुपलं न्नबाधि
तत्वात्। श्रुतिस्मृत्प्रमाणमिति चेत्। न। योग्यानुपलब्धिबाधितेतदनवकाशात्। अवकाशे वा अथ्यवश्यवेपि न घातस्य प्रसंगात्। नापि काम्यं सदा सत्वात्। नरिद्यघस्याप्नि समत्का मयत
त्रांतेरेवं कंठचामीकरवदितिचेत्। न। स्वसंवेद्येतदनावात्। नापि शक्यं न हि तान्निर्वेच्यं नित्यत्वात्। नापि विकार्यमपरिमाणमित्वात्। न संस्कार्यमनावेयातिशयत्वात्। नप्राप्यं त्रिवि
सघ द्रत्वात्। नज्ञेयं ज्ञानस्वरूपत्वात्। अनित्यत्वेवा शरीरादिकारणापाये तदनुत्पत्तेः। उत्पत्तौ वा तेषामकारणत्वप्रसंगात्। तथा च मत्वैः सर्वदर्शीस्यात्। आत्ममतं सयो
गादेः सर्वत्राविशेषात्। ज्ञानइच्छयोर्नित्यत्वे तत्समंद्यो जन्यते। सर्वपदार्थव्यतिरेकादुत्पन्नोपि न निवर्तते। पृथ्व्वं सदिति चेत्। नात्। नानाम्ना व्या। प्रकारांतराभावाद्वा। तत्र स
ना भावः प्रतियोग्यनुपपत्तेः। नाचत्वे लक्षणमुत्पन्नो निवर्तते। प्राध्वंतरानाचात्। अविद्याविध्वंसनमेव तत्प्राप्तिरिति चेत्। अत्र न नो विवादः। न ह्येकविंशतिविधदुःखध्वंसं ति
रिक्ता विद्यानाम। तद्धि द्वेमनं च पुरुषार्थइतिप्रतिपादनादिति। इरत्वं वनत्वात्। तदनिसंधेः सुखसंस्कारसहकारितया तदुद्भवे विषिष्टसुखलालसिनो वैषयिकेष्व वृत्तिस्तथा
नुत्पलाजेमनकाशिनात्दृष्टानिर्यत्तुकामिनेत्तदाहरणादिति स्या देनत्। आनुकिं घ प्रकाशसुखस्वज्ञानावा अन्यथा। वतिपत्ता मः। स्यादेतत् विदेदुपनिषदः। प्रच्छ
मध्यस्थोसिवदतु नवं प्रच्छ। नैयायिकोसि वेत्ते वैषयिकसुखज्ञान ध्वनान्वत्तितिनिश्चिनु याः। तदतिरिक्तेनु सुखज्ञानव्यवहारबीजाभावत्। अद्य वहात्। भावः अनु
ग्रहात् नित्यंगेंद्रियप्रसादादिकार्यंहितव्यवहारबीजं अर्थप्रवणत्वं स्मृतिसंस्कारादिकार्यंहितव्यवहारबीजं लोके। तयोरभावात् आत्मनीति। तस्मात् नात्मतः सुख
मानं तदनुकांतवपुषो विनिश्चित्य न्यायादप्रविहतदेयव्यतिकरा उ पासीनस्यदृसमदमविरामैकवित्तवोत्तवछित्ये वितप्राणिधिविहितैर्योगविधिभिः इपास्यमा
नेवत स्मिन्प्रथमं च हिरर्थी एवमासंतेयानाश्रित्य कर्मेत्यइत्यादि। अप्रोमर्द्ीकारः। यमाश्रित्य वेदांतिकमतोपसंहारो योगाचारसमुत्थानं वा। तत्प्रतिपादनार्थ मां तं वेदंस वें
परांवितत्वानीत्यादि। तद्धानार्थमगंधरमरसमित्यादि। ततो योगावः। यमाश्रित्य वेदान्तद्वारमात्रोपसंहारः शून्यनैरात्म्यसमुत्थानं वा। तत्प्रतिपादनार्थमसदेवेदमग्र आसीदित्यादि
तद्धानायांधतमः प्रविशंतिथीरा येके वा प्रमह्तनो जनाइत्यादि। ततो विवेकाद्यत्साश्रित्य सांख्यमतोपसंहारः शक्तिसच्च समुत्थानं वा। तत्प्रतिपादनार्थं प्रकृतेः परस्तादित्यादि। तु
ततः केवल आत्मा प्रकाशते। यमाश्रित्य सांख्यमतोपसंहारः। न स्प्रतिपादनार्थं न पश्यतीत्याह रेकीनवतीत्यादि। तद्धानार्थं न द्वैतं नापि वाद्वैतमित्यादि। ततः समस्तसंस्काराति न
वोलेवलेपि न विकल्प्यते। यमाश्रित्य चरमवेदांतोपसंहारः। तत्प्रतिपादनार्थं यतो वाचो निवर्तंते। अप्राप्य मनसा सहेत्यादि। भावावस्थानहेया मोक्षनगरगोपुरा मानात्
नुानिर्वाणं तुतस्याः स्वयमेवाय माश्रित्य न्यायदर्शनोपसंहारः। तत्प्रतिपादनार्थं अथ यो निःकाम आत्मकामः सवदैव सन्नव्र आप्योति न तस्मात्प्राणा उत्क्रामंतीति तत्रैव समवली
यन्ते इत्यादीति। तस्मादभ्यासकालेप्ययद्वाराणि विहायहारैः प्रविशेत्। यतो बहुविमार्गसंसर्गसमाद्द्भमाशंक्य माने रुच्यते। तत्रेण स्वतुषांश्रयोगइति। बहुतरपरतंत्रं ध्वतरभी
रुतीतम्नेमितप्रविकरद्रासार्थवादेनयत्नात्। उदयसु दयकरेणन्यायलोकागमानांव्यतिहतिमवबूयपय्रजितं वत्मिमुत्तेः। नास्पश्लाघामकालिनगुणं पोषयन्त्प्रीतयेनः कोविदा
नस्तुतिशतविधौशिल्पिनः स्यात्प्रकर्षः। निन्दामेव प्रथमयतु जनः किंतु दोषान्निरूप्य वेरूगास्त्रघस्खलितकथनं प्रीणयेदेवतूयः॥ ॥छ॥ समाप्तं वेदं नैयायिकश्री उदयकरकृतं २५
न्यायतत्वविवेकनामकं प्रकरणं समाप्तमिति॥ ॥छ॥ ॥इतिबोद्धधिकारउसकं॥ ॥संवत्१५७६ समये वैशाखसुदि ११ एकादशी शनो॥ शुभमस्तु॥ ॥छ॥ १॥

DR BHAU DAJI